

Recepcija Nikolaja A. Berdjajeva u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća

IVAN ČULO

Institut Fontes Sapientiae, Zagreb

UDK 1 Berdjajev, N. A.
1(091)(47)"18/19"
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 16. 2. 2015.
Prihvaćen: 23. 11. 2015.

Sažetak

U radu se prikazuje i analizira recepcija ruskoga filozofa Nikolaja Berdjajeva (1874–1948) u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća. Prate se prijevodi njegovih članaka i knjiga, članci o Berdjajevu ili o njegovim djelima te utjecaj nekih Berdjajevljevih ideja na hrvatske mislioce. Na prve odjeke njegove misli u Hrvatskoj nailazimo već početkom stoljeća, a češće tijekom 1920-tih. U tom se razdoblju on najčešće percipira kao istočnokršćanski gnostik i ruski pravoslavni filozof.

Intenzivnije se Berdjajev prihvaća u Hrvatskoj tijekom 1930-tih, kada postaje poznat i diljem svijeta, shvaćen kao jedan od predvodnika personalističkog pokreta koji je tada doživljavao svoj procvat. Tada se pojavljuju i prvi prijevodi njegovih djela: *Novo srednjovjekovlje* (1932), *Istina i laž komunizma* (1934), *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* (1935) i *Naziranje Dostojevskog na svijet* (1936). Kako je personalistički pokret snažno utjecao na hrvatske katoličke mislioce, oni se najčešće pozivaju na Berdjajeva, Jacquesa Maritaina i Emmanuela Mouniera. Snažna personalistička kritika totalitarizama, a osobito komunizma, imala je trenutni odjek i u Hrvatskoj. U tome se ističu radovi Bonifacija Perovića, Nedjeljka Subotića, Jurja Paše, Eugena Anišića, Ante Katalinića, Stjepana Zimmermanna, Vendelina Vasilja i Dominika Barača. Pojavljuje se i negativna recepcija Berdjajeva, osobito u lijevo orijentiranim krugovima koja svoj vrhunac doseže nakon Drugoga svjetskog rata, a koju predvodi Miroslav Krleža. Uspón i nagovještaj pada marksističke ideologije obratno je razmjeran prisutnosti misli Nikolaja Berdjajeva u Hrvatskoj.

U drugoj polovici stoljeća, osobito od 1980-tih, uočljiv je sve veći interes za Berdjajeva, kako u Hrvatskoj tako i na prostorima bivše Jugoslavije. Pojavljuje se nekoliko novih prijevoda, članci o njemu, a objelodanjeno je i nekoliko sintetičkih radova o njegovoj misli, što je sve doprinijelo da se on sagledava kao cjelovit filozof, veliki pristaša borbe za čovjeka i njegovo dostojanstvo, za čovjekovu stvaralačku

slobodu i njegov stvaralački poziv. Tako Berdjajevu pristupaju Josip Kribl, Bonifac Badrov i Ante Kusić.

Slomom socijalističkog sustava negativna recepcija Berdjajeva gotovo je nestala, a on se više ne veže isključivo za određeno uže filozofsko područje ili jedno djelo, već se sagledava kroz cjelokupan filozofski opus, što je osobito vidljivo iz radova Ivana Devčića i Borislava Dadića.

Ključne riječi: Nikolaj Berdjajev, ruska filozofija, personalizam, kritika totalitarnih sustava; recepcija u Hrvatskoj, Bonifacije Perović, Miroslav Krleža, Josip Kribl, Ivan Devčić

Uvodne napomene

Najpoznatija i najistaknutija pojava ruskog egzistencijalizma, a možda i cjelokupne ruske filozofije, jest Nikolaj Aleksandrovič Berdjajev (1874, Kijev–1948, Clamart kod Pariza). Nazvan je »filozofom slobode« jer je tom sintagmom označena njegova središnja misaona preokupacija, bez obzira na njegov razvojni put od narodnjaštva, preko marksizma i neokantovstva pa sve do egzistencijalizma odnosno kršćanskog personalizma. U svojim mnogobrojnim djelima nastojao je stvoriti ne strogi filozofski sustav, već cjelovitu opću koncepciju – od antropologije, aksiologije, etike, epistemologije i metafizike pa sve do kozmologije, vodeći se kao glavnim problemom položajem čovjeka u svijetu i smislom njegove egzistencije.

Za razumijevanje recepcije Berdjajeva pokazuje se ponekad bitnim izložiti istovremeno njegovo učenje i recepciju, koja u Hrvatskoj ponekad nije imala izravne veze s njegovim naukom. Otuda je potrebno upozoriti na način, razloge i vrijeme 'negativne' recepcije.

Berdjajev potječe iz ruske plemićke i vojničke obitelji. Za vrijeme studija prava u Kijevu počeo se sustavnije baviti filozofijom te se uključio u socijaldemokratska kretanja propagirajući marksizam. Zbog toga je 1898. bio uhićen i izbačen s fakulteta. Pristupa tzv. 'legalnim marksistima'¹ koje u tadašnjoj Rusiji predvode Petr Struve i Mihail Tugan-Baranovsky.

Svoj golemi filozofski opus započeo je knjigom *Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji: Kritička studija o N. K. Mihajlovskom* (1901). S

¹ 'Legalni marksisti' jest naziv koji se često koristi za grupu mladih ruskih mislilaca koji su krajem 1890-tih okupljeni oko Struvea, Tugan-Baranovskog, Berdjajeva i Bulgakova. U literaturi je porijeklo i značenje naziva 'legalni marksizam' različito tumačeno, a jedno od prihvatljivijih objašnjenja vezano je uz činjenicu da su 'legalni marksisti' svoje radove objavljivali u publikacijama koje su legalno izlazile. Kasniji marksisti tumačili su to na način da su predstavnici 'legalnog marksizma' toliko apstraktno pisali te da su zbog te pretjerane apstraktnosti mogli proći i kroz sito carističke cenzure.

predgovorom Struvea mladi Berdjajev nastoji nadopuniti marksističke socio-ekonomske stavove Kantovim transcendentnim idealizmom. To se označuje kao odlučan zaokret tzv. 'kritičkih marksista' k idealizmu, ali i kao ponuda 'etičkog marksizma' umjesto Marxova učenja. Daljnje udaljavanje od marksizma označeno je Berdjajevljevim sudjelovanjem u zborniku *Problemi idealizma* (1902).² Njegovo otpadništvo, kao i otpadništvo 'legalnih marksista', bilo je posljedica uviđanja nužnosti religijsko-metafizičkog utemeljenja vrijednosti ljudske slobode i dostojanstva, a to nešto kasnije dovodi do pokreta poznatog kao 'ruska religijsko-filozofska renesansa'. Berdjajev tada prelazi na metafiziku i udaljava se od pozitivizma te u filozofskom smislu prestaje biti marksistom.

G. 1904. ulazi u redakciju časopisa *Novi put*, a od 1905. zajedno sa Sergejom Bulgakovim uređuje časopis *Problemi života*. Tijekom 1907. i 1908. boravi u Parizu, a po povratku surađuje s filozofima okupljenima oko časopisa *Put*. U isto vrijeme postaje jedan od osnivača društva posvećenog Vladimiru Solovjevu i predvodnik mislilaca tzv. 'nove religijske svijesti', pokreta koji postaje poznat kao 'bogoiskateljstvo'. O tim temama piše naročito u djelima *Nova religijska svijest i društvena stvarnost* (1907) i *Sub specie aeternitatis* (1907). Radikalno lijevo krilo ruske inteligencije, sve moćnija struja okupljena oko Lenjinove *Iskre*, u cijelosti odbacuju Berdjajeva i mislioe ruske duhovne renesanse.

Berdjajev se 1908. seli u Moskvu, gdje sudjeluje u stvaranju čuvenog zbornika *Putokazi* (1909),³ u kojem je ruska inteligencija oštro kritizirana zbog revolucionarnih političkih stremljenja i pozivana na preispitivanje svoje duhovno-filozofske orijentacije. Razvila se burna diskusija, u nekoliko mjeseci *Putokazi* su doživjeli pet izdanja, a upozorenja iskazana u zborniku pokazala su se kao prijelomni trenutak u novijoj ruskoj intelektualnoj povijesti. Traganje za vlastitim filozofskim objašnjenjem 'neokršćanstva' Berdjajev završava knjigama *Filozofija slobode* (1911) i *Smisao stvaralaštva: Pokušaj opravdanja čovjeka* (1916). Potonju Berdjajev smatra prvim izrazom svoje samostalne filozofije. Berdjajev odobrava narodni karakter Februarske revolucije, ali se protivi 'bolševizaciji' revolucionarnog procesa. Oktobarsku revoluciju doživljava kao nacionalnu katastrofu. Prije progonstva iz Sovjetskog Saveza 1922. godine⁴ Berdjajev je osnovao *Slobodnu akademiju duhovne kulture*, sudjelovao

² Za rusku intelektualnu tradiciju tog vremena karakteristična forma za izražavanje misli određenog pravca, teorije ili pokreta jest zbornik radova.

³ Osim Berdjajeva u *Putokazima* su još zastupljeni: Sergej Nikolajevič Bulgakov, Petr Berngardovič Struve, Aleksandar Solomonovič Izgojev, Bogdan Aleksandrovič Kistjakovski, Mihail Osipovič Geršenzon i Semjon Ljudvigovič Frank.

⁴ Godine 1922. protjeran je iz Sovjetskog Saveza velik broj ruskih mislilaca, a taj se progon često naziva 'filozofski brod'.

u zborniku članaka o ruskoj revoluciji *Iz dubine* (1918) i napisao djelo *Osvald Spengler i zalazak Europe* (1922).

Berdjajev od 1922. do 1924. živi u Berlinu. Tada nastaju njegova djela *Filozofija nejednakosti* (1923), *Smisao povijesti: Ogled iz filozofije čovekove sudbine* (1923), *Naziranje Dostojevskog na svijet* (1923) i *Novo srednjovjekovlje: Razmišljanja o sudbini Rusije i Europe* (1924). Knjiga *Filozofija nejednakosti* ostala je dugi niz godina uglavnom nepoznata, a predstavlja svojevrsni koncentrat Berdjajevljevih misli pisanih žestokim stilom. Sam Berdjajev naglasio je to podnaslovom *Pisma o socijalnoj filozofiji ljudima koji me ne vole*. Nakon iznošenja stavova o ruskoj revoluciji, o religijsko–ontološkim osnovama društvenog života, o državi i o naciji Berdjajev iznosi žestoku kritiku aristokracije, liberalizma, demokracije, socijalizma, anarhizma, završavajući raspravama o ratu, privredi, kulturi i Carstvu Božjem. U djelu *Naziranje Dostojevskog na svijet* Berdjajev ne ostaje u školskom tumačenju filozofije Dostojevskog, već obrađuje njegove glavne probleme stvaralaštva, označavajući to stvaralaštvo kao ‘umjetničku nauku’. S *Novim srednjovjekovljem* Berdjajev postaje poznat u cijelom svijetu. Iznosi proročansku viziju kraja novovjekovnog razdoblja koje je imalo svoj vrhunac u 19. stoljeću i dolazak novog, koje naziva ‘novim srednjovjekovljem’. Pod pojmom ‘srednjeg vijeka’ Berdjajev ne misli na mračno i teško doba, već na doba dominacije duhovnog i sakralnog, doba u kojem nisu prioritet tehnicizam i površnost, gdje ne vlada gospodstvo izvanjskog. Tadašnje doba gleda kao doba individualizma, atomizacije društva, nesuzdržive pohote, neograničenog porasta pučanstva i potreba, dekadencije vjere i slabljenja duhovnog života, a sve to mijenja istinski karakter i stil ljudskog života, otkidajući ljudski život od ritma prirode. Povratak ne znači povratak u ‘stari’ srednji vijek, već u ‘novi’ srednji vijek u kojem bi sva kultura trebala biti usmjerena na transcendentno. Iako je stekao brojne pristalice, za neke je to djelo predstavljalo nedovoljan stupanj filozofske racionalizacije, a neki su ga shvaćali kao nejasno naslućivanje.

Berdjajev se 1924. seli u Clamart kraj Pariza, gdje boravi do kraja života. Bavio se stvaralačkim, društveno-kulturnim i izdavačkim radom, uređivao časopis *Put*, sudjelovao na filozofskim, kulturnim, religijskim i emigrantskim kongresima i diskusijama s ciljem povezivanja ruske i zapadnoeuropske misli. Napisao je više djela, od kojih su najznačajnija: *Filozofija slobodnog duha: Problematika i apologija kršćanstva* (1927–1928), *O čovjekovu pozvanju: Ogled iz paradoksalne etike* (1931), *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* (1936), *O čovjekovu ropstvu i slobodi: Ogled iz personalističke filozofije* (1939) i *Ogled o eshatološkoj metafizici: Stvaralaštvo i objektivacija* (1947). Iz pariškog razdoblja velik je odjek imalo, osobito u Hrvatskoj, neveliko djelo *Sudbina*

čovjeka u suvremenom svijetu. U njemu se Berdjajev, na temelju svojih prethodnih stavova, osvrće na nadolazak epohe noći i tame te na sveopću povijesnu krizu koju promatra pod tadašnjim novim vidicima kolektivismu, radikalnih nacionalizama, antisemitizma i rasizma, a koji svi produbljuju dehumanizaciju čovjeka. Naročito je snažno izražena kritika fašizma i kapitalizma jer ti sustavi degradiraju ljudsko biće lišavajući ga mogućnosti manifestacije kao slobodnog i stvaralačkog bića.

Posebno mjesto zauzimaju njegove kritičke rasprave o ruskom komunizmu. Krajem 1920-tih u studiji *Istina i laž komunizma* objašnjava pojavu ideologije i političkog sustava Sovjetskog Saveza. Polazi od tvrdnje da je laž komunizma veća od svih njegovih istina i da komunizam odbacuje Boga u ime socijalnog kolektiva koji postaje novo božanstvo. Iz takve bezbožnosti pak potječu brojne nepravde svojstvene komunizmu. Takve stavove detaljnije razrađuje kasnije u djelima *Podrijetlo ruskog komunizma* (1937) i *Ruska ideja* (1946).

Poslije smrti objavljena mu je filozofska autobiografija *Samospoznaja: Pokušaj filozofske autobiografije* (1949) te djela *Carstvo Duha i carstvo cesara* (1949), *Egzistencijalna dijalektika božanskog i ljudskog* (1952) i *Istina i otkrivenje: Prolegomena za kritiku otkrivenja* (1954).

U filozofskom smislu posebno je važno razdoblje 1930-tih kada Berdjajev surađuje s Mounierom i Maritainom i drugim francuskim personalistima okupljenima oko časopisa *Esprit*. Tu se uobličilo njegovo učenje koje će mnogi označavati kao *egzistencijalizam*, iako on sam najčešće koristi termin *personalizam*. Berdjajev ističe da u središtu treba biti osoba, koja je ne samo privilegirani nego i jedini stvarni subjekt povijesti. Bit osobe čini *sloboda* koju Berdjajev izvodi iz *Urgrunda*, pojma iz teologije Jakoba Böhma. Za razumijevanje Berdjajeva značajne su i ideje Fjodora Mihajloviča Dostojevskog i Vladimira Sergejeviča Solovjeva, osobito finalističko sagledavanje cjelokupne povijesti kroz perspektivu Rusije.

Berdjajev je u Europi već od 1920-ih nesporno velik mislilac koji zauzima značajno mjesto, osobito u razmatranjima o kršćanstvu, egzistencijalizmu, personalizmu, kritici ruskog komunizma te filozofiji krize i kulture.

Okončanjem 20. stoljeća okončana je i sovjetska povijest, čije se negativno lice kretalo od diktature proletarijata, diktature partije, diktature Staljina do, u konačnici, totalitarnog sustava koji je izrastao u supersilu što prijeti čitavom svijetu.⁵ Otuda se sovjetski komunizam može sagledati kao završena povijesna epizoda s jasnim početkom, sredinom i krajem: »Pošto je sovjetska avantura okončana katastrofom, njen tok od 1917. godine može se shvatiti samo kao

⁵ Martin Malia, »Sovjetska tragedija«, u: *Budućnost sovjetske prošlosti*, priredio Milan Subotić, *Treći program Radio Beograda* 40/1–2 (2009), pp. 30–60, na p. 30.

tragedija».⁶ U Rusiji kasnih 1980-ih skinuta je zabrana objavljivanja Berdjajevljevih djela, a javnost ih je željno prihvatila.⁷ U zadnjem desetljeću prošlog stoljeća interes za prošlost je u Rusiji, pored službene reinterpetacije komunističke epohe, najčešće bio usmjeren na otkrivanje i promišljanje nasljeđa ruske emigracije. Objavljene su brojne knjige, studije i tematske cjeline u časopisima te čitave edicije emigrantske literature. Interes za fenomen ruske emigracije u suvremenoj Rusiji bio je potaknut ne samo kulturnopovijesnim i akademskim razlozima već i otkrićem da su upravo te »zaboravljene ideje veoma srodne i bliske današnjim traganjima i osećanju sveta«, pa su zato u njima »traženi odgovori i očekivana rešenja za probleme savremenosti, ili bar upozorenja od ponavljanja starih grešaka».⁸ Na samom početku Perestrojke 1987. Vladimir Lončarević, esejist i književni povjesničar, prepoznao je takva kretanja tvrdeći da će Berdjajeva tek »Gorbačevljeva era rehabilitirati».⁹ Nedavno su vodeći svjetski mediji prenijeli vijest da je Berdjajev jedan od omiljenih autora ruskom predsjedniku Vladimiru Putinu, koji ga je i citirao u svom govoru pred Dumom. Štoviše, objavljeno je ne samo da Putin detaljno čita Berdjajeva već i da njegovu knjigu *Filozofija nejednakosti* dijeli svojim najbližim suradnicima u Kremlju inzistirajući na tome da je pročitaju.¹⁰

Iako je Hrvatska u prošlom stoljeću doživjela više različitih državnih, društvenih i političkih sustava, bila u sastavu više različitih država i iskusila više oblika totalitarizma, recepciju Berdjajeva na našem prostoru ne sagledavamo kronološki kroz početak ili završetak takvih povijesnih događanja. Neovisno o njima, o Berdjajevu je, u pravilu, uvijek bio stav *pro et contra* te otuda recepciju dijelimo na pet razdoblja koja se odnose na značajnije događaje povezane sa shvaćanjem njegove misli. U prvom se poglavlju obrađuje recepcija od prvog spomena do prvog prijevoda njegove knjige na hrvatski jezik (1901–1932). Drugi dio obuhvaća razdoblje od prvog prijevoda do kraja Drugoga svjetskog rata (1932–1945). Treće poglavlje obuhvaća vrijeme prestanka pluralnosti mišljenja (1945–1960). Četvrto se poglavlje odnosi na 'odljeđivanje' negativne recepcije do prvog poslijeratnog prijevoda (1960–1984). Peti dio obrađuje raz-

⁶ Isto, p. 32.

⁷ James P. Scanlan, »Berdiaev, Nikolai Aleksandrovich (1874–1948)«, u: Edward Craig (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy* 1 (London – New York: Routledge, 1998), pp. 726–732, na p. 726b.

⁸ Milan Subotić, *Put Rustije: evroazijsko stanovište* (Beograd: Plato, 2004), p. 11.

⁹ Vladimir Lončarević, »Nikolaj Berdjajev: Ruska ideja«, *Vjesnik INE*, 24/1143 (1987), p. 10.

¹⁰ <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/der-praesident-als-philosoph-putins-fluester-er-12961159.html>; http://www.nytimes.com/2014/03/04/opinion/brooks-putin-cant-stop.html?_r=0 (pristupljeno 31. siječnja 2015.)

doblje sloma marksističke misli i slobodno izražavanje stava o Berdjajevljevoj misli (1984–2000).

U recepciji Berdjajeva u Hrvatskoj postoji velika žanrovska raznolikost: od usputnih misli do prijevoda Berdjajevljevih djela i knjiga o njemu. Značajni su prijevodi, misli i rasprave pojedinih mislilaca i događaja i iz drugih država s područja bivše Jugoslavije, osobito današnje Srbije, te se u tom smislu ponekad spominju. Prikaz recepcije bio bi manjkav ako bismo joj pristupili samo u čistom filozofskom smislu. Kako Berdjajev i njegova djela nikad nisu sagledavana isključivo u okvirima filozofije, u radu se prikazuju i pogledi književnika, književnih teoretičara, povjesničara, sociologa, političara, novinara i drugih mislilaca.

1901–1932.

Nikolaj Berdjajev prvi je put u Hrvatskoj spomenut u vijestima iz Rusije u časopisu *Vienac* iz 1901. koji je tada uređivao Gjuro Arnold. Objavljena je vijest da je među ruskom inteligencijom nastupio povratak idealizmu, da materijalizam gubi čar u očima inteligenata, koji se sve više okreću metafizici. Dramatično se konstatira da se sprema »markantan prosvjetni preokret«,¹¹ a dokaz za tu tvrdnju nepotpisani autor vidi u Berdjajevljevoj raspravi »Borba za idealizam«, objavljenoj te godine u srpanjskom broju ruske smotre *Mir Božji*. Pisac ističe da Berdjajev najviše cijeni »duševno razvitu i savršenu dušu« te ga karakterizira kao »aristokratu duha« koji shvaća da je u suvremenoj epohi ponižena čovječja ličnost suženjem njezinih obzorja. Primjećuje da to Berdjajeva dovodi do straha od hladnog evolucionizma i sebičnoga materijalizma te neosnovane vjere u idealizam prošlih vremena. Ova kratka vijest svojevrsni je raritet jer je Berdjajev tada nepoznat i u vlastitom okruženju, objavivši samo dva-tri početnička članka. Inače ta je godina prijelomna i za samog Berdjajeva. Izlazi mu prva knjiga *Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji*, kojom na osnovama transcendentalnog idealizma i Marxova socijalizma nastoji postaviti svoj sociološki svjetonazor, pobijajući Nikolaja Konstantinoviča Mihajlovskog i ortodoksni marksizam. U prosinačkom broju lista *Zarja* prvi put ga napada Vladimir Iljič Lenjin. Otada ga vođa revolucije dvadesetak puta spominje kao svog oponenta, najčešće ga nazivajući riječju 'renegat'.¹²

Berdjajev se u idućih dvadesetak godina rijetko spominje. Poznat je rijetkim krugovima, uglavnom književnim teoretičarima i povjesničarima kao jedan

¹¹ »Vijesti iz Rusije«, rubrika »Listak«, *Vienac* 33/34 (1901), p. 679.

¹² Mirko Đorđević, »Nikolaj Berdjajev – prorok i mislilac«, *Obnovljeni život* 42/5 (1987), pp. 433–443, na p. 435.

od autora u zborniku *Putokazi*, kao pripadnik ili protivnik određenog ruskog misaonog pravca ili kao veliki pristaša Fjodora Mihajloviča Dostojevskog. Josip Pasarić, književnik i novinar, u Matičinu *Hrvatskom kolu* 1912. piše o suprotstavljanju ruskog književnika Dmitrija Sergejeviča Merežkovskog svojim radikalnim drugovima koji su objavili zbornik *Putokazi*. Pasarić ih poimenično navodi, pa i Berdjajeva, te im zamjera da su podvrgli oštroj kritici odnos inteligencije prema narodu i veći dio krivnje za neuspjeh slobodarskog pokreta svalili na inteligenciju. Merežkovski je javno ustao protiv njih i »stao u člancima i javnim predavanjima odlučno pobijati njihovo naopako i natražnjačko mišljenje«. ¹³ U članku nije jasno razvidno što je Pasarićevo mišljenje, a što je mišljenje Merežkovskog.

Pred početak Prvoga svjetskog rata Dragutin Prohaska, književni kritičar i povjesničar umjetnosti, raspravljajući o problemima slavenske kulture uočava uzlet tadašnje ruske ideologije na mislima Dostojevskog i Solovjeva. Kao predstavnike takve ideologije navodi ruske mislioce, uz napomenu da su ta imena za »hrvatskog čitatelja prazna, ali za ruskog znače silne filozofske ličnosti: Rozanov, Bulgakov, Berdjajev, Šestov, Minski, Ivanov«. ¹⁴

Prohaska kasnije objavljuje i opsežnu studiju o Dostojevskom, u kojoj polazi od teze da je nakon njegove smrti Rusija iznevjerila njegov zavjet. Inteligencija se sve više povjeravala 'socijalizmu bez Boga', bratstvu u ime materijalnog ideala – marksizmu, a priprosti seljak sve se više udaljavao od vjere i Pravoslavne crkve te pošao za novim učiteljem koji je propovijedao ljubav bez osobnoga uskrsnuća – za Tolstojem. Prohaska shvaća marksizam i tolstojizam kao krajnosti, koje ni Dostojevski nije trpio, jer one dovode do ustanka, nepokornosti i revolucije na svakom koraku. A ta revolucija nije samo protiv cara već je i protiv same sebe i samih revolucionara. Prohaska vidi nadu u generaciji koja je ustala protiv Tolstoja, okupljenoj u religiozno-filozofskim društvima koja vode Merežkovski, Vasilij Vasiljevič Rozanov, Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov, Berdjajev i Bulgakov:

»Izdavaju časopis *Novi put*, proučavaju Dostojevskoga i pokazuju proročke njegove diagnoze o revoluciji g. 1905. i o raspadanju koje slijedi.« ¹⁵

¹³ Josip Pasarić, »Dimitrije Sergejevič Merežkovski«, *Hrvatsko kolo* 7 (Zagreb: Matica hrvatska, 1912), pp. 243–259, na p. 244.

¹⁴ Dragutin Prohaska, »Problem slavenske kulture – IV. Značaj ruskog naroda«, *Savremenik* 9/4 (1914), pp. 181–185, na p. 185.

¹⁵ Dragutin Prohaska, *Fjodor Mihajlovič Dostojevski: studija o sveslavenskom čovjeku* (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1921), p. 368.

Berdjajeva u kontekstu zbornika *Putokazi* spominje i Sergej Čahotin, suradnik *Jugoslavenske njive* iz Ženeve. Pišući o ruskoj inteligenciji zapaža kako su ruski mislioci, među njima ističe i Berdjajeva, objelodanili 1909. zbornik kojim su nastojali ukazati ruskoj inteligenciji nove putove nakon sloma idealističkih nada revolucije 1905. Ističe da je njihov »rad uzrujao sve ruske krugove, a osobito liberalne i socijalističke«. ¹⁶

U istom smislu Berdjajeva u časopisu *Život* spominje i Franc Grivec, sveučilišni profesor iz Ljubljane. Prema njemu, u zborniku *Putokazi* ruski mislioci iskreno prikazuju i osuđuju grijehe ruske inteligencije: »Osobito duboko pišu Bulgakov, Berdjajev i Struve, koji su još danas u prvim redovima inteligencije.« ¹⁷

U informativnom članku o ruskoj književnosti Nikolaj Fedorov, ruski emigrant i suradnik više međuratnih tiskovina, upoznaje hrvatsku javnost s doprinosom ruskih emigranata na različitim područjima. Iz načina pisanja razvidno je da Fedorov smatra da iznosi nove, nepoznate činjenice. Na području filozofije ističe 'eurazijski pokret' s nizom mladih i talentiranih imena. Između ostalog, u taj krug svrstava i Berdjajeva te dva njegova djela *Filozofija nejednakosti* i *Smisao povijesti*. ¹⁸ Ističe i da je izašao dugačak niz djela s područja povijesti književnosti, naročito povijesno-memoarskog karaktera, osobito o Tolstoju i Dostojevskom, a da »o Dostojevskom govore i djela Berdjajeva«. ¹⁹ O ruskoj emigraciji opširno piše i kasnije. Prikazujući fakultete i visokoruske institucije ruskih emigranata u različitim europskim gradovima osvrće se i na Pariz:

»Zatim se u Parizu nalazi Bogoslovski Institut (pravoslavni bogoslovski fakultet). Od njegovih profesora ističemo S. N. Bulgakova, N. A. Berdjajeva, G. N. Fedotova, V. N. Iljina, F. F. Zjenjkovskoga.« ²⁰

Da je dotada Berdjajev bio slabo poznat, potvrđuje nam i njegov veliki pristaša Vladimir Dvorniković, hrvatski filozof i etnopsiholog, koji 1919. objavljuje prvu, a 1920. i drugu knjigu o suvremenoj filozofiji. ²¹ Tim djelima pretendira na

¹⁶ Sergej Čahotin, »Ruska inteligencija na raskršću«, *Jugoslavenska njiva* 6/4 (1922), pp. 308–311, na p. 308.

¹⁷ Franc Grivec, »Ruska inteligencija«, *Život* 4/4 (1923), pp. 193–196, na p. 194.

¹⁸ Nikolaj Fedorov, »Ruska emigrantska književnost (1920.–1925.)«, *Vijenac* 3–4/12 (1925), pp. 369–371, na p. 369.

¹⁹ Isto, p. 370.

²⁰ Nikolaj Fedorov, »Ruska emigracija«, *Hrvatska smotra* 7/7–8 (1939), pp. 367–389, na p. 380.

²¹ Vladimir Dvorniković, *Savremena filozofija* (Zagreb: Naklada knjižare Mirka Breyera, 1919); Vladimir Dvorniković, *Savremena filozofija: Druga sveska* (Zagreb: Izdanje Knjižare Z. i V. Vasića, 1920).

to da cjelovito obuhvati suvremenu filozofiju, počevši od filozofskih disciplina pa sve do prikaza suvremenih kretanja u različitim državama. U tim djelima uopće ne spominje Berdjajeva, premda navodi brojne druge, vrijeme je pokazalo, daleko manje značajne mislioece. Nekoliko godina kasnije Dvorniković, pišući o sudbini europske kulture, ističe da »B. Shaw, Spengler, Keyserling, Frobenius, Berdjajev, Ferrero, Unamuno – jedni zabrinuta, drugi zgađena lica, treći s glasnom osudom ili sa strahom smrtno dijagnoze okreću glavu od tadašnjeg kulturnog izgleda Evrope«. ²² Nakon deskripcije Berdjajevljeva 'novog srednjeg vijeka' zaključuje:

»Čini se da Berdjajev gradi ova svoja teška predskazanja na izvesnim znakovima i pojavama, koje se na licu današnje Evrope uistinu ne dadu sakriti.« ²³

U osvrtu na knjigu Antuna Bonifačića *Ljudi zapada: eseji o Andre Gideu i Henry de Montherlantu* Dvorniković se obračunava s lokalnim urednicima koji ne priznaju krizu, implicirajući da o njoj jako duboko piše Berdjajev:

»Kakva kriza, kakva propast Zapada?!, povikao je na nas taj oštri filozofski Aleksandar Veliki, on koji je rasekao zamršeni filozofski čvor, što ga ni Le Bon ni Spengler ni Kayserling, ni Ferrero pa ni duboki Nikola Berdjajev nikako ne mogu rešiti. Ali što ni geniji sa golemim aparatom ne mogu rešiti, to je eto rešio mali, uplesniti plemenski mozak.« ²⁴

Nadalje Dvorniković kritizira one koji ne prihvaćaju postojanje krize:

»Uistinu, za ljude od te psihičke amplitude, bila bi kriza, recimo, tek neki opšti štrajk elektičarskih radnika. Pitanje života za njih je samo pitanje tehničke udobnosti. Spoljašna civilizacija i unutrašnja kultura, sve jedno te isto. Kakva brzina, kakva tehnizacija! Sve živi, juri, napreduje! Divota! Ko tu da sluša još neka teorijska naklapanja i proricanja raznih Spenglera, Ferrera, Berdjajeva? Ne mislilac, već tehnički čovek predstavlja danas Evropu; neka on dakle zadrži svoju krizu za sebe!« ²⁵

Na kraju Dvorniković ironizira:

»Teško onome kome se plod života sasušio pa mora da razbija i ljusku da potraži bar u jezgri jednu kap životnog soka. Ne, taj psihički model, koji nosi literarna imena Gide i Montherlant, tuđ nam je i ne sviđa nam se. Sama literatura drugo je;

²² Vladimir Dvorniković, »Nekoliko refleksija o sudbini evropske kulture«, *Letopis Matice srpske* 54/7–9 (1927), pp. 193–200, na p. 193.

²³ Isto, p. 195.

²⁴ Vladimir Dvorniković, »Ljudi Zapada (uz knjigu dra Antuna Bonifačića: *Ljudi Zapada*, eseji o Andre Gideu i Henry de Montherlantu, Zagreb, 1929.)«, *Riječ* 26/1 (1930), pp. 5–7, na p. 5.

²⁵ Isto.

ona nas može zanimati i mi je možemo čitati. Ali, dok je čitamo, mi ne možemo a da nam na rub svesti ne iskrсну osvjetljena imena: Spengler, Ferrero, Berdjajev.«²⁶

Taj Dvornikovićev tekst nije ostao neprimijećen. Miroslav Krleža napada ga i omalovažava prigovarajući Dvornikoviću da se »zanosi Spenglerom i Berdjajevim«.²⁷ Analizirajući i europski kulturni problem, Dvorniković spominje i Berdjajeva kao jednog od onih koji su prepoznali i dali ispravnu dijagnozu bolesnog društva:

»Posle rata javio se ceo niz lekara bolesne Evrope. Diagnoze, recepti, programi, resignacije i nade nagomilaše se u nepreglednom haosu do neba. Spengler, Ferrero, Keyserling, Berdjajev, L. Klages, Th. Lessing, P. Feldkeller, Fischer i bezbrojni drugi diagnostičari evropske kulture i njene sudbine prekinuše se u dokazivanju da je materijalizacija i mehanizacija smrt Evrope. Razbijena je životna celina evropskog čoveka.«²⁸

Dvorniković se nada da će slavenski dio Europe glasnije progovoriti, uz opasku da to ne mora biti baš u smislu Berdjajevljeva *Novog srednjovjekovlja*.²⁹

Od sredine 1920-ih kriza postaje polako dominantna tema o kojoj se piše i raspravlja sve do početka Drugoga svjetskog rata. Ivan Esih, publicist, pisac i prevoditelj, pišući o propasti zapadnoeuropske kulture tumači misli Berdjajeva i poljskog religioznog mislioca Marjana Zdjevskog. On uočava da se nagovještajima i proročanstvima Spenglera, Keyserlinga, Ferrera, Vilera, Poljaka Znanjenskog i drugih pridružio 'znameniti ruski historijozof' Nikola Berdjajev dijelom *Novi srednji vijek*. Prema Esihu, Berdjajev je u toj knjizi iznio »živu pesimistički obojenu ilustraciju današnjice, potvrđujući mnoge bojazni današnjeg čovjeka, da savremena kriza nije samo prolazno i poslije ratova i revolucija shvatljivo padanje kulturnog nivoa, nego početak umiranja današnje civilizacije uopće.«³⁰ Konstatira da za to propadanje postoji jednodušnost ljudi različitih rasa, pa često i suprotnih intelektualnih tipova. Objašnjava da je Berdjajev izišao na glas kao odličan poznavalac ruske duše svojim djelom *Duša Rusije*. U osnovnim crtama prikazuje rusku pesimističku viziju te kratko tumači Berdjajevljevo shvaćanje 'novog srednjeg vijeka', koji Esih shvaća kao

²⁶ Isto, p. 7.

²⁷ Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima* (Zagreb: Naklada pišćeva, 1932), p. 88.

²⁸ Vladimir Dvorniković, »Evropski kulturni problem: Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi«, *Riječ* 26/30 (1930), pp. 4–10, na p. 5. Serija tih tekstova ukoričena je i u Dvornikovićevu knjizi *Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi* (Zagreb: Knjižara K. i Z. Vasića, 1930), p. 108.

²⁹ Isto, p. 10.

³⁰ Ivan Esih, »O propasti zapadno-evropske kulture (Berdajev i Zdjevovski)«, *Nova Evropa* 7/6 (1927), pp. 170–175, na p. 172.

»program nove kulture, osnovan na analizi grijehova suvremenosti«, a Berdjajevljev nazor čine mu se kao čežnja »čovjeka skršena krizom današnjice, čije oči traže oslonca u maglama misticizma«. ³¹ Uzgred spominje da je Berdjajev napisao i originalnu studiju o Dostojevskom u kojoj prodire duboko u rusku dušu te da je »jedan od najoriginalnijih ruskih mislilaca i jedan od najvećih živućih majstora na peru«. ³² Informira čitatelje da Berdjajev i Zdjehovski kao filozofi religije uživaju veliku reputaciju u Zapadnoj Europi te da su inicijatori važnih religioznih razgovora. Iznosi da se inicijativom Berdjajeva održavaju u Parizu u malom, probranom krugu učenjaka religiozni dispući s predstavnicima različitih religioznih pravaca – katolicima, pravoslavicima i protestantima. ³³

Na lijevo orijentiranu inteligenciju u Hrvatskoj utjecali su osobito ruski marksistički pisci, prije svega Lenjin i Lav Davidovič Bronštajn, poznatiji kao Trocki. On je 1923. objavio djelo *Književnost i revolucija*, koje se sastoji od njegovih ranije objavljivanih tekstova. To je djelo zasigurno bilo poznato tadašnjim hrvatskim i jugoslavenskim lijevo orijentiranim misliocima. Vjerojatno je snažno utjecalo i na Miroslavu Krležu, velikog protivnika Nikolaja Berdjajeva. Radi boljeg razumijevanja Krležinih negativnih stavova o Berdjajevu, koji započinju još 1920-ih, zanimljivo je razmotriti stajališta Trockog, koja u biti detaljnije razrađuju Lenjinov stav o Berdjajevu kao 'otpadniku'.

Trocki, u ime marksistā, naglašava da im mistika jednostavno nije potrebna, da ne žele vjerovati u 'kijevsku vješticu', za razliku od Berdjajeva:

»Eno, gospodin Berdjajev počeo je s velikih mističnih visina, a završio je ipak vjerom u vješticu na metli i s repom, te sada zajedno s činovnikom Lebedevim (sjećate li se, kod Dostojevskog?) uvjerljivo tvrdi da je nevjerovanje u vještice 'francuska misao', da je površna misao.« ³⁴

Berdjajev i religiozna svijest glavne su mete napada i u tekstu »Aristotel i Časoslov« Lava Trockoga. Inteligentska mistika kojoj pripada Berdjajev za Trockoga je produkt žalosnih povijesnih okolnosti:

»Kod Berdjajeva i njegovih sumišljenika sve je namješteno, proračunato, učinjeno s predumišljajem. Tu je vjera individualistička, uvjetna, krhka, puna fraza, a u cjelini se sastoji od estetskih i filoloških kombinacija, grčkih citata, literarnih alegorija i niceovskih aforizama. Posao jednoga je više umjetnički, drugog više

³¹ Isto, p. 172.

³² Isto, pp. 172–173.

³³ Isto, p. 175.

³⁴ Lav Trocki, »O smrti i erosu«, u: Lav Trocki, *Književnost i revolucija* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1971), pp. 197–207, na p. 201. Članak je izvorno datiran 6. svibnja 1908.

obrtnički, ali kod sviju, ako ćemo govoriti jezikom Shakespearea, 'na jedan dio pameti dolaze tri dijela plašljivosti'«. ³⁵

Trocki smatra da je nakićena nemoć fizionomija ruskih mistika, a da je najšare-nija fizionomija Berdjajeva. S ciljem isticanja prevrtljivosti kod Berdjajeva ističe da je on »izvršio prijelaz od materijalističke filozofije i socijalnog radikalizma k novom spiritualiziranom kršćanstvu«. ³⁶ Spočitava Berdjajevu da mu je sva njegova spiritualistička vjera potrebna upravo za osvjetljavanje materijalne kulture te da se on ničega materijalnoga ne odriče:

»Vagoni, knjige, satovi, koncerti i naramenice, naravno, 'sami po sebi' su prah i trulež, ali odmah postaju jasni i produhovljeni ako im se prizna viši božanski smisao.« ³⁷

Trocki karikira da je za Berdjajeva sav historijski inventar materijalne kulture »dragocjen po tome što u nekom višem transcendentnom području taj inven-tar, kao Jakovljeve biblijske stepenice, vodi u nebasa neke nove religiozne svijesti.« ³⁸ Berdjajevljeva mistična alkemija bila bi privlačna, nastavlja Trocki, kada ne bi bila tako jeftina te se u toj »moralno-filozofskoj jeftinoći i sastoji bit berdjajevštine«. ³⁹ Berdjajev, prema Trockom, govori u maglovitim formulama, skriva se iza citata Dostojevskog i Vladimira Solovjeva, bojeći se imenovati konkretne forme svoje teozofije. Zbog toga ga Trocki pita:

»Zar ti nije bolje da proučavaš časoslov i da zaslužiš vječni život, nego da razu-miješ Aristotela i da odeš u pakao?« ⁴⁰

Trocki se kaje te zamjera sebi i svojim istomišljenicima zbližavanje početkom stoljeća sa spiritualizmom Berdjajeva. Pravda se da to nije bilo zbog moralnih motiva, već iz društvenih razloga. Ironizira kako je Berdjajevljeva sreća da je došao do časoslova, ali da bi se s tom vjerom izišlo pred ljude poslije Voltairea, Darwina, Marxa i Nietzschea, treba nositi veliku strast ili veliku vlast, ili trpjeti neprestani svrbež koji navodi na stalno 'mistično' češanje. Potom se pita kakva je strast i snaga u Berdjajeva. Odgovara da je on tipični ruski intelektualac i 'literator' kojem su glavne karakteristike osrednji literarni talentić, elegantni

³⁵ Lav Trocki, »Aristotel i Časoslov«, u: Trocki, *Književnost i revolucija*, pp. 217–223, na pp. 217–218. Članak je izvorno datiran 6. studenog 1908.

³⁶ Isto, pp. 218–219.

³⁷ Isto, p. 219.

³⁸ Isto, p. 219.

³⁹ Isto, p. 220.

⁴⁰ Isto, p. 221.

stil s lirskim predasima i koketni latinski naslovi. Aludirajući na slabost Berdjajeva Trocki poentira:

»Pa ako sada uzmemo u obzir da je od vremena Luthera davao ateizma imao na raspolaganju četiri poučna stoljeća, u toku kojih je revno izučavao prirodne znanosti, morat ćemo doći do zaključka da g. Berdjajev svojim slabim snagama ne može izići na kraj s đavolom. Beznadna stvar!«⁴¹

Nekoliko godina kasnije, u tekstu »Merežkovski«, Trocki uspoređuje Berdjajeva i Merežkovskog:

»Među ruskim intelektualnim misticima, većinom najnovije formacije, Merežkovski stoji odvojeno, kao okorjeli mistik. Struve, Berdjajev, Bulgakov i drugi materijalisti postajali su polumistici i mistici onoliko koliko su se njihove političke simpatije pomicala s lijeva na desno. A Merežkovski je pomicao svoje političke simpatije s desna na lijevo u borbi za očuvanje svojeg misticizma.«⁴²

Raspravljajući o promjeni mišljenja kod dijela ruske inteligencije, Trocki kritizira ideološke protivnike, među njima i Berdjajeva:

»Promjene nazora na svijet mogle su imati subjektivno-tragičan karakter (kod Belinskog), komično-banalno (kod nekog Berdjajeva), društveno-nemoralan (Struve), frazersko-plitak (Minski, Baljmont), renegatski (Katkov, Tihomirov), ali njihova historijska podloga ostajala je jedna te ista: naša društvena bijeda.«⁴³

Berdjajevu zamjera i slabu borbu s malograđanštinom:

»Tko u nas nije prolijevao krv ili najčistiji znoj idealizma u borbi s malograđanštinom? Kao što se zna, g. Petar Struve borio se protiv malograđanštine od malih nogu do starosti. G. Berdjajev je također svoje ne baš oštro pero ubadao u mekano tkivo svepodošljive malograđanštine.«⁴⁴

Omalovažavanje i zajedljivost prema Berdjajevu Trocki pokazuje i nakon vlastitog progonstva iz Sovjetskog Saveza. Tako npr. u djelu *Njihov i naš moral* (1938) spominje i Berdjajeva:

»U Rusiji je, krajem prošlog stoljeća, niknula cijela škola 'marksista' (Struve, Berdjajev, Bulgakov i drugi) koji su htjeli Marxovo učenje dopuniti samodovoljnim, tj. nadklasnim, moralnim načelom. Ti ljudi su, dabome, počeli od Kanta i kategoričkog imperativa. A čime su završili? Struve je danas ministar u ostavci

⁴¹ Isto, p. 223.

⁴² Lav Trocki, »Merežkovski«, u: Trocki, *Književnost i revolucija*, pp. 236–250, na p. 240. Izvorno datiran 19–22. svibnja 1911.

⁴³ Lav Trocki, »O inteligenciji«, u: Trocki, *Književnost i revolucija*, pp. 250–265, na p. 263. Članak je ranije napisan, ali je objavljen tek 1912.

⁴⁴ Lav Trocki, »Zapad i mi«, u: Trocki, *Književnost i revolucija*, pp. 301–313, na p. 307.

krimskog baruna Wrangela i vjeran sin crkve; Bulgakov je pravoslavni svećenik; Berdjajev na raznim jezicima tumači apokalipsu.«⁴⁵

Pišući o liberalnom konzervativizmu Petra Struvea, bliskog suradnika Berdjajeva u ranijem razdoblju, Milan Subotić izvrsno primjećuje kako je Trocki Struvea smještao u prošlost te konstatira da za današnjeg čitaoca obojica pripadaju prošlosti, ali da je ironija povijesti u tome »da je Trocki 'sav u prošlosti', dok se upravo za Struvea može tvrditi da 'ima budućnost'«.«⁴⁶ Ako se složimo s tom tezom, možemo tvrditi da ona još više vrijedi za Berdjajeva. Navodno je Trocki znao biti toliko intelektualno superioran, arogantan i neprijatan za sugovornike da su ljudi izbjegavali neposredan susret i komunikaciju s njim.⁴⁷ Bosanski književnik Atif Kujundžić, upravo imajući to u vidu, kao sličnu intelektualnu i angažiranu pojavu Trockome vidi Krležu.⁴⁸ Iako se Krleža ograđivao od trockizma, snažan utjecaj Trockog na Krležu potvrđuje i Josip Broz Tito, koji je 1930-ih, nezadovoljan situacijom među intelektualcima, slao izvješća Kominterni opširno opisujući trockističke tendencije zagrebačkih ljevičara, osobito pisaca, ne štedeći pritom ni samoga Krležu.⁴⁹ I Milovan Đilas doživljavao je Krležine tekstove kao trockističke.⁵⁰ Sličnost Trockoga i Krleže dolazi naročito do izražaja u pristupu Berdjajevu.

Zavidan broj kartica negativnog teksta Miroslave Krleže o Berdjajevu veže se kronološki već uz djelo *Izlet u Rusiju*, koje je prvi put objavljeno 1926. U prvom izdanju ne spominje Berdjajeva, a rečenicu u kojoj opisuje ruske crkve

»Raširene ruke svetaca i velikih knezova u dalmatikama, titranje kandila i bogatstvo mračnog klerobskira, to su duboka pratnja ove pravoslavne instrumentacije.«⁵¹

za izdanje iz 1958. mijenja u:

»Raskriljene ruke svetaca i velikih knezova u dalmatikama, bogatstvo svjetlomraka s potitravanjem kandila, to je dekorativna carskopravoslavna instrumentacija

⁴⁵ Lav Trocki, *Naš i njihov moral*, na <http://www.radnickaborba.org/2012/05/08/lav-trocki-njihov-i-nas-moral-prvi-dio/> (pristupljeno 31. siječnja 2015.)

⁴⁶ Milan Subotić, »Liberalni konzervativizam Petra Struvea«, *Filozofija i društvo* (Beograd, 2000), br. 17, pp. 35–76, na p. 36.

⁴⁷ Predrag Vranicki, *Filozofski portreti* (Beograd: Radnička štampa, 1974), pp. 211–212.

⁴⁸ Atif Kujundžić, *Dnevnik građanskih prosvjeda* (Zagreb: Digitalne-knjige.com, 2014), p. 19.

⁴⁹ Velimir Visković, »Sukob na ljevici«, *Krležijana 2* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 375–402, na p. 386.

⁵⁰ O sukobu na ljevici, vidi u *Krležijani 1* natuknice: Velimir Visković, »Broz, Josip - Tito«, pp. 78–82; Velimir Visković, »Đilas, Milovan«, pp. 205–207; Ivo Frangeš, »Dijalektički anti-barbarus«, pp. 146–148; i dr.

⁵¹ Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju* (Zagreb: Narodna knjižnica, 1926), p. 119.

političke i teokratske propagande, čiji su stjegonoše Dostojevski, Solovjev, Ljeskov i Berdjajev.«⁵²

Ne začuđuje što Krleža smješta Berdjajeva u ovaj kontekst. Naime Berdjajev, i sam u mladosti marksist, smatrao je da je čovjek slobodan poput Boga jer i on može stvarati ni iz čega. I Berdjajev i Bulgakov uviđaju pak da je upravo komunizam pustio korijene u Rusiji kao rezultat religiozne težnje za apsolutnim, za Carstvom Nebeskim. A da upravo taj komunizam Krleža doživljava kao Carstvo Nebesko, potvrđuje, između ostalog, njegov stav prema Lenjinu. Njega Krleža doživljava kao božanstvo, a u njegovoj revoluciji vidi spas Europe. Na negativnu recepciju Lenjina osvrće se na sljedeći način:

»Kod nas pisano je o Lenjinu s pristranom i kratkovidnošću i mržnjom. Lenjin za milijune i milijune predstavlja sudbonosno objavljivanje političke i moralno-intelektualne spoznaje, a lavež mjesečini ne škodi.«⁵³

Ovo Krležino djelo, koje su mnogi shvatili kao radikalno idolopoklonstvo polazi od vjere u lenjinizam s jedne i jugointegralizam s druge strane. Pretjerana ideološka obojanost te averzija i prezir uočljivi su kod njega prema mnogim ličnostima. Prema Berdjajevu takav pristup poprima još žešći oblik nakon što Berdjajev postaje jedan od omiljenih mislilaca 'hrvatske desnice' i katoličke inteligencije.

I prije pojave klasika marksističke misli katolički mislioci, kad raspravljaju o brojnim filozofskim, sociološkim i ekonomskim temama, bili su protiv ideja koje su se kasnije našle u srži marksističkog nauka, osobito ateističkog pristupa svijetu i čovjeku. Papa Pio IX. već je enciklikom *Qui pluribus* iz 1864. odbacio komunizam, a Lav XIII. je enciklikama *Quod apostolici muneris* 1878. i *Rerum novarum* 1891. samo potvrdio neprihvatljivost komunizma. Pobjeda boljševičke revolucije u Rusiji 1917. dodatno je zaoštrila stajališta Katoličke Crkve prema komunizmu, ali i obratno. U Hrvatskoj, dodatno, nacionalno razmimoilaženje produbljuje atentat na hrvatske narodne zastupnike u Skupštini 1928. i uvođenje diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića 1929. Iako su dotada, na temeljima ideoloških i političkih postavki još iz Austro-Ugarske Monarhije, katolici u hrvatskim zemljama bili uglavnom pristaše idealistički shvaćene jugoslavenske ideologije, takva se misao kod njih gubi, dok u komunističkim redovima i dalje ostaje. U takvim okolnostima opće pravilo postaje: ono što je prihvatljivo jednima nije prihvatljivo drugima. Kao što u prvoj negativnoj recepciji Berdjajeva nailazimo na njegovo neosnovano etiketiranje kao stjegonoše

⁵² Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju* (Beograd: Nolit, 1958), p. 225.

⁵³ Isto, p. 191.

propagande dekorativnog carskog pravoslavlja, tako i prva izrazita katolička pozitivna recepcija nekritički prihvaća Berdjajeva kao obraćenika koji potvrđuje da je spas u Rimskoj Crkvi.

Da je Berdjajev prihvatljiv katolicima, razvidno je već iz teksta u isusovačkom časopisu *Život* potpisanog pseudonimom A. Autor opisuje sadržaj Berdjajevljeva djela *Novi srednji vijek* (1926), naglašavajući položaj čovjeka i njegov odnos prema Bogu kako ga shvaća Berdjajev koji očekuje spas Europe od strane Kristove Crkve, a ne od humaniteta pod krinkom lažne demokracije. Spominje i da je Berdjajev bio marksist, ali je prekinuo svaki dodir s komunističkim socijalizmom te da je on sada kršćanski optimist. Autor se pita tko će to spasiti Europu od sudbine kralja Leara? Odgovor pronalazi, pozivajući se na Solovjeva i Berdjajeva, u Rimskoj Crkvi.⁵⁴

Svojevrsni uzlet i procvat hrvatske katoličke socijalne misli događa se krajem 1920-tih i početkom 1930-tih godina. Na katoličku inteligenciju, osobito na njihova društvena razmatranja, sve više utječu mislioci koji su tih godina studirali u Parizu: Milan Ivšić, Ivan Merz, Juraj Ščetinec, Bonifacije Perović, Marije Matulić, Đuro Gračanin, Krsto Spalatin, Drago Čepulić, Vendelin Vasilj i brojni drugi, koji su sa svojih studija donosili nove ideje s personalističkih pozicija za kritiku individualizma, liberalizma, kapitalizma i marksizma, kao i formalne demokracije te totalitarističkih diktatura. Personalističke ideje bile su vidljive u tekstovima tadašnjih katoličkih časopisa i glasila, osobito u *Luči*, *Bogoslovskoj smotri* i *Životu*. Brojni su članci i osvrti s personalističkim temama, kao i pozivanje na stavove Berdjajeva, Maritaina, François-a Mauriac-a, Hilairea Belloc-a i drugih personalista.

O tome da je još u drugoj polovici 1920-ih, nekoliko godina i prije prvog prijevoda na hrvatski jezik, i među širokim pukom bilo zagovornika i čitatelja Berdjajevljevih djela svjedoči Bonifacije Perović, franjevac i sociolog. Zadovoljavajuću obrazovnu razinu tog vremena u okolici Dubrovnika ilustrira primjerom da je prilikom posjeta jednom članu katoličkog pokreta opazio da on čita *Novo srednjovjekovlje*.⁵⁵ I prije prijevoda na hrvatski Perović širi i prenosi stavove iz *Novog srednjovjekovlja*:

»Mi proživljavamo zadnju fazu historije, inaugurisanu renesansom i humanizmom, kad je čovjek započeo svoju apostaziju od duhovnog središta, od Crkve, od Boga. Reformacija, racionalizam, 'prosvjetitelji XVIII. vijeka', francuska revolucija, pozitivizam, marksizam, sve su to samo stupnjevi jedne te iste epohe, jedne te iste zablude, koja bi imala svoj svršetak u svjetskom ratu, tj. u onim doga-

⁵⁴ A., »Evropa i kralj Lear«, *Život* 8/5 (1927), pp. 257–265, na pp. 264–265.

⁵⁵ Bonifacije Perović, *Hrvatski katolički pokret: moje uspomene* (Roma: ZIRAL, 1976), p. 87.

đajima, koji iza njega slijede. 'Tempo se historije mijenja, mi izlazimo iz opsega dosadašnje historije', kaže ruski filozof Berdiaef (*Un nouveau Moyen Age*).⁵⁶

Perović prepoznaje i Berdjajevljev odnos prema dvama dominantnim neprihvatljivim filozofskim pravcima do kojih je doveo humanistički liberalizam:

»Ruski filozof Berdiaef, u već spomenutom djelu, analizira ta dva ekstrema, do kojih je humanistički liberalizam nužno dospio: Nietzsche i Karl Marx. Nietzsche ne priznaje vrijednost čovjeka. Čovjek je za njega 'sramota i poniženje', On teži k nadčovjeku 'Ueberschensch'. Ovaj Ueberschensch zamjenjuje kod Nietzschea izgubljenog Boga. I Marx žrtvuje čovjeka. Čovječja individualnost je za Marxa jedan zaostatak minulih buržoaskih vremena. Marxov moral ne priznaje nikakve vrijednosti čovječjoj individualnosti. On je krut obzirom na čovjeka u ime kolektivnosti, u ime buduće socijalističke države. Kolektivism zamjenjuje kod Marxa izgubljenog Boga. Čovjeka s neiscrpivim nutarnjim životom, kojega su nedavno uzvisivali Herder i Goethe, Marx ne priznaje. Ni djelo Nietzschea, ni djelo Marxa, kaže Berdiaef, nisu bili trijumf čovjeka. Oni su samo raskrinkali humanističke iluzije.«⁵⁷

Da je Berdjajev bio mnogima u katoličkim krugovima poznat početkom 1930-ih, potvrđuje vijest iz časopisa *Luč* pod naslovom »Poznati ruski filozof Nikola Berdjajev (na kojega se poziva i o. dr. B. Perović u svojim predavanjima na Plitvicama) napisao je u ruskom časopisu *Put* raspravu o boljševizmu.«⁵⁸

Krajem 1920-ih Berdjajev se više nije doživljavao isključivo kao ruski emigrant i protivnik komunizma već nailazimo i na prve tekstove u kojima se prikazuju njegova djela. Tako Ivan Augustin Guberina, teolog, povjesničar i političar, iznosi stajališta iz Berdjajevljeva članka »Crkvena pobuna i sloboda savjesti« i Bulgakovljeva članka »Posjeduje li Pravoslavlje spoljašni auktoritet dogmatske nepogrešivosti«. Pri tome Guberina ne polemizira s tekstovima, već citira oba autora, osobito o razlici između pravoslavlja i rimokatolicizma.⁵⁹

Na Berdjajeva se u razdoblju ranih tridesetih osvrće i Vilim Keilbach, filozof i psiholog religije, koji iznosi da je »ugledni ruski filozof« Berdjajev obradio »solidnom spremom stručnjaka psihologiju ruskog bezboštva.«⁶⁰

I kod dijela katoličkih mislilaca u ovom prvom razdoblju javlja se misao o neprihvatljivosti Berdjajevljevih pogleda. Aktualnim 'ruskim pitanjima' naročito se bavio Andrija Radoslav Glavaš, franjevac i književni povjesničar, koji je pisao pod pseudonimom A. R. Bauerov. U više tekstova razmatra to pitanje

⁵⁶ Bonifacije Perović, »Moskva ili Rim«, *Luč* 27/4 (1931), pp. 97–102, na p. 97.

⁵⁷ Isto, p. 100.

⁵⁸ *Luč* 27/1 (1932), p. 11.

⁵⁹ Augustin Guberina, »Ruski emigranti o naravi Crkve«, *Nova revija* 8/3–4 (1929), pp. 184–195.

⁶⁰ Vilim Keilbach, »Boljševički bezbožnici«, *Život* 13/10 (1932), pp. 446–459, na p. 457.

kroz prizmu književnosti i pravoslavlja, kako su ga u to vrijeme zapadnjačkoj misli približili uglavnom ruski emigrantski mislioci. Tako u članku »Politička i vjerska misao ruske emigracije«⁶¹ cijelo jedno poglavlje posvećuje Berdjajevu. Uvodno ističe da on među misliocima emigracije uživa u europskoj javnosti najčasnije mjesto kao reprezentativni ideolog i tumač današnje ruske misli. Glavašu je poznato da postoje i drugačija mišljenja te navodi da neupućeni krugovi u mnogim slučajevima krivo shvaćaju njegove misli. No »negda ih ovaj sjajni polemist i bez sumnje najspretniji dijalektik u inozemstvu zavede suptilnim raščinjavanjem događaja i neobično živom interpretacijom suvremenih pokreta, pa ne mogu da omjere doseg i značenje doista čudnovatih i smjelih razlaganja.« Ističe također da je Berdjajev stekao glas »kao borilac i predstavnik buduće ruske renesanse«.⁶² Glavaš iznosi pregled nekih njegovih misli o političko–vjerskoj budućnosti emigracije pozivajući se pri tome na članke Berdjajeva iz časopisa *Put* i na njegovu knjigu *Novo srednjovjekovlje*. Misli da Berdjajev stječe simpatije realnim, suptilnim i jasnim kritikama monarhizma, eurazijaca i politiziranja crkve, ali da je destruktivan u svom ideološkom planu i viđenjima o rekonstrukciji svijeta. Glavnu kritiku Berdjajevu upućuje zbog generaliziranja ruskih događaja i preuskog pogleda na povijest kršćanstva. Zamjera mu i stav o nespojivosti crkve i države. Suprotno tome, Glavaš smatra da katolicizam usklađuje interese kod dobronamjernih dvaju svjetova. Iznalazi još nekoliko primjera gdje se u shvaćanju crkve i kršćanstva kose Berdjajev i katolički nauk. Zaključuje da se ruski maksimalizam najbolje očitovao kod Berdjajeva, da je njegova omiljela oratorska dijalektika mnogima zapriječila uvidjeti u njegovim djelima »arbitrirano filozofiranje i vjerski avanturizam«.⁶³ Glavaš se poziva i na stav tada uglednog francuskog isusovca i biskupa Michael-Josepha Bourguignona D’Herbignyja o Berdjajevu kao ruskom apokaliptiku koji bez skrupula očijuka sa svim formama neokristijanizma. Razočarano na kraju spominje i pozive ruskim emigrantima na približavanje rimokatolicima, ali su »Berdjajev i Bulgakov svojim čisto sofističkim mudrovanjem o vidljivoj i nevidljivoj crkvi poziv definitivno otklonili.«⁶⁴

1932–1945.

U hrvatskoj recepciji Berdjajeva godinu 1932. možemo označiti kao prijelomnu. Tada je u časopisu *Luč* objavljen prvi prijevod nekog njegova članka

⁶¹ A. R. Bauerov, »Politička i vjerska misao ruske emigracije«, *Hrvatska prosvjeta* 20/7–9 (1930), pp. 266–270, 301–308, 332–342.

⁶² Isto, p. 332.

⁶³ Isto, p. 337.

⁶⁴ Isto, p. 340.

na hrvatski, i to »Istina i laž boljševizma«⁶⁵ u prijevodu Matije Petlića, filozofa i teologa, profesora na Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu.

Iste se godine pojavljuje i prvi prijevod neke njegove knjige, i to *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope* u tisku i nakladi J. B. Stiflera u Varaždinu, a u prijevodu Nikole Thallera,⁶⁶ odvjetnika i bilježnika. Thaller se nakon smrti supruge povukao u svoj ljetnikovac na Cmroku, gdje je bolestan i izbjegavajući društvo, bez želje za pravnom profesijom, prevodio djela s ruskog jezika. Do početka Drugoga svjetskog rata objavljeni su sljedeći njegovi prijevodi Berdjajevljevih djela: 1934. *Istina i laž komunizma (Prilog razumijevanju religije komunizma)*, koja se sastoji od triju tekstova: »Čovjek i mašina«, »Istina i laž komunizma« te »Istok i Zapad«; 1935. *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu (za razumijevanje naše epohe)*; 1936. *Naziranje Dostojevskog na svijet* i članak »Sudbina kulture«.⁶⁷

Godine 1937. objavljen je u *Hrvatskoj smotri* prijevod Berdjajevljeva članka »O duhovnom malograđanstvu«.⁶⁸ Kao prevoditelj potpisan je Dušan Žanko, koji je slovio kao njegov veliki pristalica. On je bio i urednik biblioteke *Istina i život*, u kojoj je te godine u prijevodu Krste Spalatina objavljena, vrlo kratko nakon francuskog izdanja, glasoviti zbornik francuskih personalista *Komunizam i kršćani*, u kojoj Berdjajev sudjeluje člankom »Ljudska ličnost i marksizam«.⁶⁹ Taj je zbornik jasno pokazao stav vodećih kršćanskih mislilaca tog doba da je marksizam protivnik s kojim nije moguć sporazum jer on politički, filozofski i sociološki stoji u nepomirljivoj opreci s religijom, a posebno s kršćanstvom.

Godine 1944. objavljen je zbornik kulturno-filozofskih eseja *Čovjek i tehnika* s člankom Berdjajeva »Čovjek i stroj«.⁷⁰ Nije naznačeno tko je prevoditelj.

⁶⁵ Nikola Berdjajev, »Istina i laž boljševizma. I. Istina boljševizma. Laž boljševizma. Kako da se borimo proti boljševizmu«, *Luč* 28/1 (1932), pp. 11–13.

⁶⁶ Više o Nikoli Thaleru i njegovoj obitelji vidi u: Tomislav Wittenberg, »Osam generacija Thallera«, *VDG Jahrbuch* 15 (2008), pp. 187–244.

⁶⁷ Nikolaj Berdjajev, »Sudbina kulture«, *Hrvatska smotra* 4/2–3 (1936), pp. 26–29, 79–82.

⁶⁸ Nikolaj Berdjajev, »O duhovnom malograđanstvu«, *Hrvatska smotra* 5/2 (1937), pp. 96–101.

⁶⁹ Nikolaj Berdjajev, »Ljudska ličnost i marksizam«, u: *Komunizam i kršćani* (Zagreb: Konzorcij »Istina i život«, 1937), pp. 164–187. Pored Berdjajeva kao autori se pojavljuju: François Mauriac, R. P. Ducattillion, Alexandre Marc Denis de Rougemont i Daniel Rops, koji je pored jednog članka napisao i poseban predgovor hrvatskom izdanju.

⁷⁰ Nikolaj Berdjajev, »Čovjek i stroj«, u: *Čovjek i tehnika: Kulturno-filozofski eseji* (Zagreb: Matica hrvatska, 1944). U zbirci su pored Berdjajeva zastupljeni sljedeći autori: Frederich Des-sauer, Paul Valéry, Leopold von Wiese, Carl Weihe, Oswald Spengler, Francesco Flora, Werner

U ovom razdoblju i na srpski jezik bilo je također prevedeno desetak članaka i knjiga, što je također doprinijelo boljem uvidu u stvaralaštvo Berdjajeva na ovim prostorima.

Društveno i političko stanje u Hrvatskoj 1930-ih obilježilo je više procesa koji su se međusobno ispreplećali. Na svjetskoj i europskoj razini došlo je do ideološko-političkog zaoštavanja. Svjetska ekonomska kriza pokazala je slabosti liberalnog kapitalizma i parlamentarne demokracije te ojačala komunizam-boljševizam s jedne strane, a nacionalsocijalizam i fašizam s druge strane. U Hrvatskoj su jačali separatistički krugovi koji su težili stvaranju neovisne hrvatske države. U okviru Katoličke Crkve i katoličkog pokreta događaju se različita unutarnja ideološka i organizacijska previranja, ali je napuštanje južnoslavenske i jugoslavenske ideje neupitno, što dodatno zaoštava obračun s komunizmom. Dolazi do naročite ideološke polarizacije unutar hrvatske inteligencije, na kojoj su s jedne strane katolički i građanski orijentirani mislioci, a s druge lijevo orijentirani mislioci uz kasnije pridodanu, navodno snažnu podršku radničkog miljea. Za razmatranje kasnije hrvatske povijesti, pa i recepcije Berdjajeva, bitno je uvidjeti da se prva opcija, koja je komunizam doživljavala kao totalitarizam, smatrala umjerenom, a komunistički su ideolozi također spočitavali katoličkim i građanskim misliocima da su 'oruđe reakcije' i 'fašističke organizacije u službi diktature i rimskog pape'. U izdanjima *Društva sv. Jeronima* i u *Modernoj socijalnoj knjižnici* (MOSK), koju je pokrenulo *Hrvatsko akademsko katoličko društvo Domagoj*, kao i u utjecajnim katoličkim časopisima *Život*, *Nova revija* i drugima, objavljeni su brojni tekstovi o opasnosti od različitih totalitarnih ideologija, a osobito od komunizma. Katolički tisak, koji je imao izniman utjecaj u narodu, stalno je donosio vijesti i članke s osudom totalitarnih stremljenja, a osobito komunističkih. S druge strane, tadašnja Komunistička partija Jugoslavije ističe snažan protuklerikalni, protureligijski i protucrkveni stav.

Odmah po objavljivanju hrvatskoga izdanja *Novog srednjovjekovlja* (1932) na tragu Krležine i Ljevičarske kritike Vilko Ivanuša, djelatnik u socijalnom osiguranju i pisac, pokušava denuncirati Berdjajeva. Već u prvoj rečenici daje naslutiti svoje mišljenje o minornosti ovog djela, aludirajući i na stručnost prevoditelja:

»U nakladi jedne pokrajinske knjižare izašla je, u prevodu kr. javnog bilježnika gospodina Dr. Nikole Talera, knjiga N. Berdjajeva: *Novo srednjovjekovje*. Jasno je da se mi na ovu knjigu ne bi osvrćali da ona nije izašla u vrijeme današnjih

Sombart, Friedrich von Gottl-Ottilienfeld, Hans Freyer i Vladimir Filipović. Knjigu je uredio i pogovor napisao Zlatko Gašparović.

oštrih suprotnosti i ekonomskih slomova, dakle u vrijeme kad je pojava takve knjige karakteristična. Ambiciozna megalomanija i laž glavne su crte knjige ovog šarlatana, koji tu tetoši svoje male prozirne račune i svoju prozirnju metafiziku.«⁷¹

Dalje Berdjajeva i Merežkovskog ocjenjuje kao psihopatsko-parazitske pojave te tvrdi da Nikolaj Fedorov, ruski emigrant i publicist, kao i Berdjajev, boluje od svjesnog falsificiranja istine. Izvan konteksta, selektivno vadi nekoliko Berdjajevljevih rečenica ironizirajući kako su toliko ‘duboke’ da se ne da ni sagledati, pa trockistički rezonira da je »zakukuljen tako u šarenu odjeću fašizma i kršćanske metafizike«.⁷² Diskvalifikaciju završava riječima:

»S gospodinom N. B. je dakle tako. Trulež i gnjiloća. Slaboumnost pomiješana sa komičnim. Šteta ipak, da se ovakve ideološke mumije i fizički ne sačuva nekako negdje za budući muzej.«⁷³

U djelu *Evropa danas*, pišući 1935. o ruskom književniku Anatoliju Lunučarskom, Krleža uočava da se on nalazi u sredini između dvaju velikih pravaca. U prvi, s parolom ‘natrag k idealizmu’, svrstava Struvea, Bulgakova, Nikolaja Sergejeviča Trubeckog, Borisa Nikolajeviča Čičerina i Berdjajeva, a u njihovoj je sjeni Solovjev. Drugi je pravac čistog ‘dijalektičkog materijalizma’, kojem pripadaju Georgij Valentinovič Plehanov, Lenjin, Rosa Luxemburg, Julijus Martov, a svi su oni u sjeni Marxa i Engelsa. Na kraju knjige, tumačeći imena i pojave o kojima u knjizi govori, Berdjajeva predstavlja ovim riječima:

»Pod dojmovima Wilhelma Windelbanda, protivnik dijalektičkog materijalizma, propovjednik mističnog aristokratizma, pisac savršeno mutan, kao mislilac eklektik, bez svog vlastitog, originalnog lica. Subjektivist bez subjekta, čovjek koji se ne stidi da piše o vrhunarnim tajnama kao o slatkoj hipnozi, stvorenoj da uspava pamet.«⁷⁴

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata Krleža piše dnevnike koje tek kasnije objavljuje. U jednom se dnevničkom zapisu obrušava na mislioe od Plotina do Berdjajeva koji sve što postoji uvjetuju ‘Vrhovnim Jedinštvom’ i smatraju da je čovjek i njegovo htijenje uvjetovano ‘svemirskim htijenjem’. Tome se i izruguje: »Sve je to jasno kao na nebu. Pjevaju nebeske fontane, teku vode gospodnje, a mi, natapani svemirskom kišom, krećemo Slava vo višnjih.«⁷⁵

⁷¹ Vilko Ivanuša, »Računi i metafizika N. Berdjajeva«, *Literatura* 2/9 (1932), pp. 362–363, na p. 362.

⁷² Isto, p. 363.

⁷³ Isto, p. 363.

⁷⁴ Miroslav Krleža, *Evropa danas (Knjiga dojmova i eseja)* (Zagreb: Zora, 1972), p. 271.

⁷⁵ Miroslav Krleža, »Marginalija na temu o spoznajnoteoretskoj misli«, u: *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963), pp. 9–120, p. 102.

U ateistički intoniranom dnevničkom dijalogu »O Bogu« dva se sugovornika nadmeću u omalovažavanju metafizike, religije i mislilaca kao što je Berdjajev. I inače u Krležinim dijalozima ne postoje divergentni stavovi između sugovornika kada raspravljaju o Berdjajevu:

»Apokaliptička vodica ne bi se točila na hektolitre, da nema lakovjerne svjetine koja prisiže na ljekovitost bezazlenih čarolija. Sve, što vi zovete nedostojnom intelektualnom 'tartuferijom' izdimilo bi se kao pelivanstvo, da u metafizičkom cirkusu nema još uvijek naivne publike, pohlepne za ovom vrstom opsjenarstva, kakvo nam svojim pisanjem dočaravaju Russell i Huxley, a naročito Berdjajev.«⁷⁶

Krleža u isti koš stavlja disparatne pojave Bertranda Russella, Aldousa Huxleya i Berdjajeva te pokazuje površnost i zajedljivost prema, ipak, 'uspješnijim' suvremenicima od njega. Otuda ne čudi što 'bijedu eshatologije' tumači na primjeru Berdjajeva: »Trebalo bi na primjeru Berdjajeva pokazati što predstavlja bijeda od današnje bilo koje pomodne eshatološke staretnarnice, u kojoj osim gnjilih prnja i smeća nema baš ničeg originalnog ni zanimljivog«, te krležijanski dalje opisuje: »I da bi to dokazao na djelu, on laže bestidno već decenijima na čelu svih eshatoloških lažova kao stari božanski majmun iz starinske kitajske legende.«⁷⁷ Krležini sugovornici misle da su pronašli 'formulu esejistike a la Berdjajev':

»radi se o pjesnicima bez talenta! To su nenadareni fantasti, koji nemaju pjesničkog dara i izražavajući se prividno filozofski, oni zapravo pišu lošu beletristiku. Mislim: mutnu, apstraktnu literaturu, tako, neku vrstu feuilletonistike.«⁷⁸

Dodatno Krleža ustvrđuje:

»Kad bi Berdjajev bio pjesnik bez mislilačkih pretenzija, i kad bi on umio da rekreira svoje dojmove bez neke misaone namjere ili bez filozofskog gesta da ih objašnjava, možda bi bio feuilletonist sasvim na svome mjestu. Da čovjek ima beletrističkog dara, on bi se poetski bio oteo, oslobodio i probio do neposrednog kazivanja i te bi njegove ispovijesti mogle da posluže kao izravna svjedočanstva. Ovako ili onako, Berdjajev je u svakom slučaju mutna i nerazgovijetna mizerija misli i govora!«⁷⁹

⁷⁶ Miroslav Krleža, »O Bogu«, u: Miroslav Krleža, *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963), pp. 189–207, na p. 194.

⁷⁷ Isto, pp. 198–199.

⁷⁸ Isto, p. 200.

⁷⁹ Isto, p. 201.

Krleža to potkrjepljuje i na sljedeći način:

»Trebalo bi čitati njegovu *Duhovnu autobiografiju*, da se vidi kako se o Bogu, o Smrti i o Vječnosti može govoriti sa neodgovornom aforističkom lakoumnošću, kao da se radi o nekoj vrsti jeftine galanterijske robe.«⁸⁰

Kako je djelo *Samospoznavja* objavljeno tek 1948. a ovaj dnevnički zapis datiran u 1942, očito je taj dio teksta Krleža naknadno nadopunio. U zadnjem spomenu u tom dijalogu vidljivo je da Berdjajev dugo iritira Krležu:

»Čudim se Berđajevu već godinama. Kuknjava o jalovoj prolaznosti ljudskog života možda bi se bila oslobodila njegove sive i jednolične proze i on bi se bio oteo od visokoparnog krasnoslovljenja sa filozofskog amvona, da ima smisla za artistsku obradu teme. Mlati čovjek praznu slamu već decenijama, i ljudi ga čitaju, jer su mu sentence zaogrute augurskim dostojanstvom nazovi pjesničke fraze. Njegovi filozofemi nisu živi, to su mrtve, konfekcijske porculanske lutke u bazarskom izlogu.«⁸¹

Da je postojao i poneki lijevo orijentirani mislilac koji je prihvatio Berdjajeva i na kojeg je utjecao francuski personalizam čak i u prvoj polovici stoljeća, pokušava upozoriti Edvard Kocbek, slovenski književnik. On u svojim dnevničkim zapisima 4. travnja 1943. piše da su slovenski partizani obnavljali sadržaje i glavne misli nekih knjiga koje su napisali Unamuno, Ortega y Gasset i Berdjajev te da je tada među njima kružio Berdjajevljev spis o komunizmu, koji su čak donekle i pohvalili.⁸² Ovdje ipak treba naglasiti, a što se da naslutiti iz teksta, da je ipak vjerojatno sâm Kocbek drugima, i to tada liberalnijim slovenskim partizanima, nametao takve teme, koje su mu oni kao takvi u tom trenutku tolerirali.

S druge strane, Andrija Radoslav Glavaš, katolički mislilac i književnik, već je i ranije izrazio sumnju u Berdjajeva. To potvrđuje dodatno analizom stavova Bulgakova i Berdjajeva o ruskom pravoslavlju. Zamjećuje da ruski izgnanici mnogo razmišljaju o sudbini ruskog pravoslavlja nakon sloma carstva, ali da »oni nastoje odrediti osobine ruske crkve uspoređujući je s katolicizmom, kojemu hotimice ili neznajući spočitavaju izmišljene pogreške, a pravoslavlju se jednostavno pripišu protivne vrline i s time je svršila ocjena pravoslavlja i katolicizma.«⁸³ Glavaš smatra da je Berdjajevu katolicizam nepristupačan za

⁸⁰ Isto, p. 201.

⁸¹ Isto, p. 201.

⁸² Edvard Kocbek, *Drugovanje (dnevnički zapisi od 17. svibnja 1942. do 1. svibnja 1943)* (Ljubljana – Zagreb: Cankarjeva založba, 1986), p. 366.

⁸³ A. R. Bauerov, »S. Bulgakov i N. Berdjajev o ruskom pravoslavlju«, *Kalendar sv. Ante* 9/9 (1934), pp. 118–123, na p. 119.

unutarnji život pa ističe svoje nepovjerenje u Berdjajevljevo i Bulgakovljevo pravoslavlje koje bi trebalo preporoditi svijet i obnoviti stari duh kršćanstva:

»Daleko bi nas zavelo kada bismo pobijali njihove tvrdnje, a mi znajući njihove veze s drugim crkvama i nekim vrlo tamnim društvima ozbiljno sumnjamo u njihovu ličnu pravovjernost.«⁸⁴

Za svoj prijevod *Sudbine čovjeka u suvremenom svijetu* Thaller piše i pogovor, u kojem zapaža da je to knjiga u kojoj se analizira suvremena epoha i diktatura različitih totalitarizama koji su obilježili cijelo stoljeće. Ističe da je knjiga izazvala pravu buru u ruskim emigrantskim političkim krugovima, koji su se ružno i nedostojno obrušili na Berdjajeva. Skreće pozornost na to da se Berdjajevu zamjera svašta, naročito što kaže da je »rasizam rđaviji od komunizma u tom pogledu, što u njegovu ideologiju ulazi vječna mržnja, dok komunizam propovijeda mržnju kao put, kao metodu borbe, a konačni njegov ideal ne pretpostavlja mržnju.«⁸⁵ Kako bi nepažljiv pogled na ovaj stav Berdjajeva protiv rasizma mogao značiti opravdanje komunizma, Thaller opovrgava takvo shvaćanje navodeći da je Berdjajev već ranije dao poraznu kritiku komunizma i revolucije, osobito u djelima *Filozofija nejednakosti*, *Smisao historije*, *Novo srednjovjekovje* te *Naziranje Dostojevskog na svijet*. Ističe da Berdjajev nije političar, »već krupni filozof, najjača pamet koja danas u Evropi misli«.⁸⁶ Stoga ga ocjenjuje kao filozofa, a kao važniji nameću mu se prigovori koje su toj knjizi uputili Berdjajevljevi suradnici. U tom smislu iznosi prigovor pravoslavnog svećenika Četverikova koji prigovara Berdjajevljevu pesimizmu jer ne priznaje Božju samovlast tražeći čovječju slobodu izvan vlasti Božje. Slijedom tog prigovora Berdjajev je dao odgovor koji Thaller donosi u pogovoru. Nakon toga Thaller zaključuje kako shvaća Berdjajeva:

»Berdajev je tipičan filozof. On je filozof po dubokom pozivu, i sav njegov život predan je filozofiji. On je originalan ruski filozof, koji, zapravo, nije nikada pripadao ni jednoj školi. U njega su originalne zavjetne misli, što ih on od rane mladosti, pa sve do danas, već četvrti decenij propovijeda.«⁸⁷

Njegovu filozofiju sažima ovako: »Sva je njegova filozofija borba za čovjeka, za njegov lik i njegovo dostojanstvo, za stvaralačku slobodu čovjekovu i njegov stvaralački poziv. Ovu temu o čovjeku postavio je Berdjajev na sasvim nove

⁸⁴ Isto, p. 122.

⁸⁵ Nikola Thaller, »Pogovor prevodioca«, u: Nikolaj Berdjajev, *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* (Zagreb: Tipografija, 1935), pp. 75–87, na p. 75.

⁸⁶ Isto, p. 76.

⁸⁷ Isto, p. 83.

temelje, pa mu u tom nema premca, a u tom je, vjerojatno, i njegovo svjetsko značenje.«⁸⁸ Napokon zaključuje:

»Berdjajev nije tek filozof, on je i prorok. On zastupa profetski princip u religiji i filozofiji. On traži od filozofa proročki dar, traži ga od učenjaka, od svakoga javnog radnika, čak od publiciste. I on sam, kako izgleda, proživljuje sudbinu svih proroka. Uvijek su proroci bivali kamenovani. A njegov bijedni život u progonstvu napominje, nažalost, jako sudbinu proroka.«⁸⁹

Bonifacije Perović, zastupajući tezu o potrebi hijerarhičnosti u svim sustavima, godine 1933. raspravlja i o tadašnjem vremenu koje shvaća kao vrijeme raspadanja socijalnog organizma i nastanka atomizma. Perović se poziva na Berdjajeva koji tvrdi da je taj atomizam lažno pobijeđen od komunizma, a istinito pobijeđen od Crkve i njezina ekumenskog duha. Berdjajev mu služi i kao potpora za stav prema kojem je komunizam antiindividualistički, antidemokratski i antihumanistički, da je hijerarhičan na svoj način: »Njegova je hijerarhija satanokratska.«⁹⁰ Ta stajališta Perović zastupa i nakon nekoliko godina jer ih iznosi na predavanju koje je održao u okviru Hrvatskoga socijalnog tjedna.⁹¹ Kao žestoki protivnik komunizma, Perović pri kritici tog sustava primjenjuje Berdjajevljeve stavove na hrvatske prilike. Između ostalog, još krajem 1930-ih zauzima stav da su komunisti rođeni neprijatelji demokracije i svake slobode te proročki primjećuje:

»Bez mržnje i neprijatelja komunizam ne može uspijevati. Zato će oni svugdje morati naći fašiste, bez obzira ima li ih ili nema, te će proti njima uspirivati mržnju i voditi borbu. Tko zna, ne će li sutra otkriti, da li je i sam Staljin fašista.«⁹²

Stajalište da je katolicizam osnova međunarodnog solidarizma i mira zastupa i svećenik i pisac Nedjeljko Subotić 1935. uviđajući da je »nakon svih orgija pozitivizma i naturalizma, gdje materijalna koristi i stroj imaju prvu riječ, počeo razočaran svijet vikati na uzmak.« Podsjeća na to da je Spengler »trubio o neminovnoj propasti zapadne kulture koja je u svojoj osnovi katolička, a da je Rus Berdjajev evocirao povratak svih duhovnih vrednota koje sačinjavaju javni i privatni život srednjeg vijeka.«⁹³

⁸⁸ Isto, pp. 85–86.

⁸⁹ Isto, p. 87.

⁹⁰ Bonifacije Perović, »Stalež«, *Hrvatska prosvjeta* 23/2 (1933), pp. 63–70, na p. 68.

⁹¹ Bonifacije Perović, »Staleške organizacije, osnov novog društvenog poretka«, u: *Načela društvene obnove* (Zagreb: Hrvatski socijalni tjedan, 1937), pp. 42–53, na p. 46.

⁹² Bonifacije Perović, *Komunizam* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1937), p. 44.

⁹³ Nedjeljko Subotić, »Katolicizam – osnova međunarodnog solidarizma i mira«, u: Nedjeljko Subotić, *Katolicizam i solidarizam (Ogledi, kritike, članci)* (Zagreb: Glas koncila, 2011), pp.

U makarskoj *Novoj reviji* objavljen je 1937. prijevod studije »Berdjajew, istočnokršćanski gnostik«⁹⁴ Karla Pfliegera, njemačkog teologa i esejista, jednog od vodećih katoličkih mislilaca tog vremena. Pflieger, između ostalog, pobija stajališta Petera Wusta, njemačkog filozofa i egzistencijalista, da kršćanska filozofija ne može računati na Berdjajeva nakon djela *Smisao stvaranja* te da se Berdjajev u toj knjizi otkriva kao apostol 'luciferske djelatne genijalnosti'. Pflieger misli da *Smisao stvaranja* može dovesti u tu zabludu, ali da je Berdjajev ipak zastupnik kršćanskog mišljenja.⁹⁵ Berdjajev je

»mislilac, čija odvažnost katkada međaši sa fantastičnom drskošću, opkoljen tajnama, objavljuje mističke spoznaje, no pak istine za koje on sam kaže da mogu pobuditi vrtoglavicu. Berdjajew filozofira na podlozi apsolutne, integralne vjere u Krista Bogočovjeka. On misli kao kršćanin. To se ne smije zaboraviti. Ali on misli kao istočni kršćanin.«⁹⁶

Pflieger ističe da je za razumijevanje Berdjajeva bitno razumjeti da rusko religiozno mišljenje jest filozofija, teologija i mistika zajedno. To rusko religiozno mišljenje naziva 'gnoza', odnosno 'pravoslavna gnoza', a njezinim tipičnim predstavnikom smatra Berdjajeva. Kod Berdjajeva je, ističe Pflieger, antropološki pojam, i to u metafizičkom smislu, radno polje te gnoze. A Berdjajev je upravo djelom *Smisao stvaranja* »do sada nadmašio sve zapadne pokušaje jedne metafizičke, religijske antropologije«.⁹⁷ Berdjajev tako »neće zapravo ništa drugo, nego da svečano objavi svima jedan novi vijek Bogočovjества i novo započeto religijsko preobraženje života.«⁹⁸ Štoviše, Pflieger smatra da kršćanski radikalizam kojim je Berdjajev raskrinkao novovjekni humanizam kao 'modernu herezu' nije nadmašen ni od integralnog tomista Maritaina u njegovoj knjizi *Antimodernizam*. Na kraju Pflieger ističe da njegov tekst nije apologija Berdjajeva te da se njegova gnoza ne može »u pojedinostima složiti sa katoličkim osjećajem, ali nas ipak ne smije ništa priječiti da mu priznamo njegovu borbu za pravo jedne kršćanske, specijalno istočnokršćanske gnoze.«⁹⁹

Govoreći o kretanjima i idejama nacionalno orijentirane hrvatske mladeži i o njihovu *Almanahu hrvatskih sveučilištaraca* iz 1938. godine, pisac Marko Čović osporava stajališta da su bili naklonjeni njemačkom nacionalsocijalizmu,

65–123, na pp. 80–81. Prvo izdanje: »Katolicizam – osnova međunarodnog solidarizma i mira«, *Nova revija* 14/3–4 (1935), pp. 165–190; 14/5 (1935), pp. 389–354.

⁹⁴ Karl Pflieger, »Berdjajew, istokršćanski gnostik«, *Nova revija* 16/3–4 (1937), pp. 197–217.

⁹⁵ Isto, p. 197.

⁹⁶ Isto, p. 200.

⁹⁷ Isto, p. 207.

⁹⁸ Isto, p. 209.

⁹⁹ Isto, p. 215.

pozivajući se na to da su oni u svojim izdanjima pisali i potpisivali da se slažu s Berdjajevim, koji »tvrdi, između ostaloga, da je njemački nacionalsocijalizam sa svojim biološkim nacionalizmom gori i od samog komunizma«.¹⁰⁰

Dušan Žanko, povjesničar, esejist i kazališni djelatnik, u svom vjerojatno najpoznatijem članku »Milan Šufflay na pragu 'četvrtog doba'« uspoređuje 1940. Šufflaya i Berdjajeva. Berdjajeva spominje kao jednog od mnogih pisaca koji su nazvani 'piscima svjetske krize'. Među njih svrstava još Oswalda Spenglera, Russela, Hermanna Keyserlinga i Ferrera.¹⁰¹ Kao što je Berdjajev istodobno razmišljao o krizi staroga i slutnji novoga doba, tako on vidi i promišljanja Milana Šufflaya. Upozorava na potpunu Šufflayevu prvotnost, originalnost i neovisnost od Berdjajevljeva djela *Novo srednjovjekovlje*. Taksativno navodi da je bitna jezgra Šufflayeve i Berdjajevljeve misli identična:

- »1. ulazimo u novo doba svjetske historije ('četvrto doba' ili 'Novo srednjovjekovlje');
2. sadašnje doba (novi vijek) doživljava totalni slom svih svojih doktrina i institucija, to je slom materijalizma;
3. novo će doba biti u svojoj biti opet religiozno.«¹⁰²

Da je Žanko volio stavljati različite povijesne osobe u relaciju s Berdjajevim, vidljivo je i iz njegova članka o Anti Starčeviću,¹⁰³ a u djelu *Kriza kulture* Stjepana Zimmermanna iz 1943. vidi neke sličnosti s Berdjajevim, iako smatra da je Zimmermann blizak Maritainu.¹⁰⁴

Julije Makanec 1938. u članku »Ličnost u današnjem svijetu«, objavljenom u *Hrvatskom kolu*, bavi se važnošću ljudske ličnosti i različitim doktrinarnim i modernim opasnostima po nju. Smatra da lijevi marksističko-komunistički totalitarizam, kao i desni nacističko-fašistički totalitarizam ugrožavaju slobodu ličnosti i slobodu opredjeljivanja. Makanec njima odriče da mogu shvatiti Berdjajeva kada tvrdi da »glazba nekog naroda vrijedi više nego njihovi topovi i avioni«.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Marko Čović, »Nacionalizam moje generacije«, u: *Hrvatska revija – Jubilarni zbornik 1951–1975*. (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), pp. 203–228, na p. 208.

¹⁰¹ Dušan Žanko, »Milan Šufflay na pragu 'četvrtog doba'«, *Hrvatska smotra* 8/1 (1940), pp. 113–126, na p. 114.

¹⁰² Isto, p. 116.

¹⁰³ Dušan Žanko, »Ante Starčević kao moralist«, *Hrvatska smotra* 6/1–2 (1938), pp. 57–67, na p. 60.

¹⁰⁴ Dušan Žanko, »Jedna hrvatska filozofija historije u djelima Stjepana Zimmermanna«, *Hrvatska revija* 20/4 (1970), p. 1012–1043. Tekst je objavljen i u: Dušan Žanko, *Svjedoci* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1987), pp. 181–214.

¹⁰⁵ Julije Makanec, »Ličnost u današnjem svijetu«, *Hrvatsko kolo* 19 (Zagreb: Matica hrvatska, 1938), pp. 223–236.

Marijan Jurković, književni kritičar i esejist, piše 1939. u povodu prijevoda dvaju članaka Maksima Gorkoga da na Zapadu žive dva stara Rusa čiji je udio u širenju utjecaja Dostojevskoga u Europi znatan. Po njemu to su 'ultrareakcionarni' Berdjajev i Merežkovski. Smatra da u Europi sve više raste utjecaj Dostojevskog:

»To je, dakle, ta Evropa u kojoj sve više raste utjecaj Dostojevskoga: Evropa Freuda, Nietzschea, Papinina, Unamuna, Berdjajeva, Merežkovskoga i Gidea.«¹⁰⁶

Juraj Paša, svećenik i prevoditelj, u *Bogoslovskoj smotri* 1940. godine prikazuje tadašnji slavofilski program kojem je prva značajka odbacivanje zapadne kulture i stvaranje ruskog kulturnog sustava. Na više se mjesta poziva na Berdjajeva, a osobito razlaže njegov stav da ruska samosvijest počinje tek kada su Ivan Kirjeevski i Aleksej Homjakov postavili pitanje o tome što je Rusija, što je njezina bît i kakva joj je misija.¹⁰⁷ Kad godine 1941. obrađuje život i rad Alekseja Stepanoviča Homjakova, Paša koristi Berdjajeva kao glavni izvor. Slaže se s Berdjajevom da su se u krugovima oko Homjakova živo raspravljala sva kulturna, literarna, politička i vjerska pitanja Rusije i Europe te se tu »budila ruska nacionalna svijest, tu se stvaralo cijepanje zapadnjaka i slavofila.«¹⁰⁸

Svećenik Eugen Anišić na stranicama *Bogoslovske smotre* 1940. prikazuje stavove Berdjajeva o kršćanstvu i klasnoj borbi. Za Berdjajeva ističe da »spada među najsamostalnije duhove koji su svoj život posvetili socijalnom pitanju.«¹⁰⁹ Smatra da se njegova široka filozofska koncepcija svijeta nije dala nikada sapeti u uski okvir ortodoksnog marksizma, nego se vlastitim snagama probijala od materijalističkog kolektivizma putem filozofije društva prema spiritualističkom individualizmu. Po Anišiću »zadivljava magistralni mir njegovih razmatranja, posebno danas, kada se socijalno pitanje rješava na ulici s toliko žestine i malodušnosti od nepozvanih autora.«¹¹⁰

I u ovom razdoblju mnogi često spominju 'mislioe krize'. Mnoga književna i filozofska djela odnosila su se na gubitak vrijednosti osnova zapadnog društva, pogubni utjecaj materijalne, racionalističke i pozitivističke kulture, opasnosti od tehničkog razvoja, individualizam i egoizam. Nakon velike svjetske

¹⁰⁶ Marijan Jurković, »Bilješka u povodu prijevoda dvaju članaka Maksima Gorkoga o Dostojevskome«, *Izraz: časopis za sva kulturna pitanja* 1/3–4 (1939), pp. 162–166, na p. 163.

¹⁰⁷ Đuro Paša, »Preporod ruskog vjerskog i kulturnog naziranja«, *Bogoslovska smotra* 28/1 (1940), pp. 57–66; 28/2 (1940), pp. 124–133; 28/3 (1940), pp. 193–203, na p. 193.

¹⁰⁸ Juraj Paša, »Život i značaj A. S. Homjakova«, *Bogoslovska smotra* 29/1 (1941), pp. 42–55, na p. 52.

¹⁰⁹ Eugen Anišić, »Berdajev o kršćanstvu i klasnoj borbi«, *Bogoslovska smotra* 28/4 (1940), pp. 288–293, na p. 292.

¹¹⁰ Isto, p. 293.

gospodarske krize 1929. godine mnogi su pokušali dokučiti uzroke krize i takva stanja, a zaključak se kod mnogih svodio na berdjajevljevsu konstataciju Milana Ivšića da socijalna i gospodarska kriza nisu ništa drugo doli – kriza duha.¹¹¹

U takvom ambijentu 1940. izlazi u Beogradu djelo Bogdana Radice *Agonija Europe*. Jedno je poglavlje u knjizi posvećeno Berdjajevu,¹¹² kojega je Radica dvaput posjetio, a prvi put s njim razgovarao još krajem 1920-ih. Radica podsjeća na to da je Berdjajev ustao u obranu vječnih vrijednosti Istoka i u potresnoj i apokaliptičnoj viziji filozofa i proroka nagovijestio dolazak novog srednjovjekovlja, te da njegova ličnost igra zapaženu ulogu na Zapadu. Misli da je Berdjajev svjestan iskustva suvremene europske filozofije te da se nalazi u središtu nasuprotnih strujanja, kako europske filozofije tako i suvremene ruske inteligencije. Kao takav jedini je bio u stanju prezentirati Europi stav Rusije i istočnopравoslavnog slavenstva. Za Radicu on je logičnim i jasnim izlaganjem problema odredio ono što spaja i razdvaja Istok i Zapad, Rusiju i Europu, slavenstvo s germanstvom i latinstvom. Radica razlikuje dva Berdjajeva: čisti filozof kojega šira javnost ne poznaje i drugi Berdjajev, pisac *Novog srednjovjekovlja*, *Smisla povijesti* i *Izvora i smisla ruskog komunizma*, kojima on zasijeca u samu srž propitivanja smisla i sudbine našega vremena. Potonji Berdjajev najviše je pridonio da se Europa na idejnom planu upozna s time što je od nje ostalo u Rusiji, a čega slavensko–rusko–istočnjačkoga ima na Zapadu. Radica misli da Europa nije shvatila Berdjajeva. Prisjeća se da je Berdjajev još krajem 1920-ih trpio zbog površnog latinskog shvaćanja duboke složenosti slavenskog i osobito ruskog problema. A Berdjajeva kao čovjeka opisuje ovako:

»Još uvijek preda mnom stoji ta duboka iskrena figura asketa, mislioca i mistika. Srednjovjekovno lice, izbljedjelo od dugih bdijenja, izgubljeno u dubokoj polusijedoj bradi koju je oživljavala još uvijek bujna i mlada romantična kosa. Oči duboke i žive, blage i prodorne, iz kojih istodobno izbija široko, sveobuhvatno slavensko suosjećanje s čovjekom i njegovim patnjama te naposljetku ojačanje što ga donosi napor vječnog traženja istine. Bilo je u toj biblijskoj figuri nešto od španjolskog viteškog i slavenski neograničenog izraza. Takve sam glave vidio na Velasquezovim i El Grecovim platnima, ali i po isposničkim sobičcima Athosa gdje umire posljednje rusko pravoslavlje i gdje nestaju posljednji tragovi

¹¹¹ Milan Ivšić, »Socijalna i privredna kriza – kriza duha«, u: *Načela društvene obnove* (Zagreb: Hrvatski socijalni tjedan, 1937), pp. 11–26.

¹¹² U knjizi osim Berdjajeva progovaraju sljedeći mislioci: Guglielmo Ferrero, Paul Valéry, Thomas Mann, Benedetto Croce, André Gide, Georges Duhamel, José Ortega y Gasset, Julien Benda, Salvador de Madariaga, Charles Ferdinand Ramuz, Gonzague de Reynold, Charles Maurras, Giovanni Papini, François Mauriac, Jacques Maritain, Carlo Sforza, André Siegfried, Maksim Gorki, Luigi Pirandello, Filippo Tommaso Marinetti, Dmitrij Sergejevič Merežkovski, Adriano Tilgher, Miguel de Unamuno.

kršćanstva u čijoj obnovi Nikolaj Berdjajev vidi jedinu mogućnost održanja čovjeka i njegovih vrijednosti.«¹¹³

Bît Berdjajevljeve misli i njegove analize sadašnje krize Radica vidi upravo u spoznaji da zlo dolazi iz činjenice da su sve ljudske vrijednosti survane i porušene. Tadašnja kriza civilizacije slom je i pad čovjeka i svih kvalitativnih i osnovnih vrijednosti na koje se oslanja njegova ličnost, te čovječanstvo prisustvuje završetku jedne povijesne epohe, cijelog jednog svijeta. Otuda kriza i slom humanizma znači kraj svih ljudskih i čovječanskih vrijednosti. Radica ističe da su se takve misli tek naslućivale u *Novom srednjovjekovlju*, a da postaju jasnije u izvanredno sažetom eseju *Sudbina čovjeka u današnjem svijetu*. U razgovoru s Radicom kao mislioece koji uočavaju i shvaćaju europski položaj i krizu Berdjajev navodi personalistički krug, osobito Jacquesa Maritaina, Denisa de Rougemonta te personaliste okupljene oko časopisa *Esprit* i *Ordre Nouveau*. U njima vidi zdrave znakove novog vremena, u kojima leže »temelji nove Europe koja će se zasnivati na bratskom i komunitarnom personalizmu«. ¹¹⁴ Druge slavenske narode ruski filozof poznaje isključivo po njihovoj kršćanskoj orijentaciji:

»Ja ne poznajem druge slavenske narode osim Rusije. Znam da postoje katolička Poljska, protestantska Češka, znam da postoje pravoslavna Srbija i Bugarska i katolička Hrvatska. Ne znam kakvi su njihovi odnosi prema Zapadu i prema Europi.«¹¹⁵

U prijeratnom razdoblju Berdjajeva je, pored Radice, osobno poznavalo još nekoliko osoba s ovih prostora. Svetožar Rittig susreo je Berdjajeva u Parizu 1931. Rittig iznosi da nije susreo nikoga tko bi dublje i otvorenije govorio o razlikama između kršćanskih Crkava.¹¹⁶ Berdjajeva je poznavao i dopisivao se s njim i otac književnika Predraga Matvejevića, također emigrant.¹¹⁷ Po usmenom svjedočanstvu Predraga Matvejevića ta je korespondencija uništena tijekom bombardiranja njegove obiteljske kuće u Mostaru.¹¹⁸

¹¹³ Bogdan Radica, *Agonija Europe: Razgovori i susreti* (Zagreb: Disput, 2006), pp. 137–161, na p. 138. Prvo izdanje: Bogdan Radica, *Agonija Evrope: Razgovori i susreti* (Beograd: Geca Kon, 1940).

¹¹⁴ Isto, p. 143.

¹¹⁵ Isto, p. 148.

¹¹⁶ Josip Bratulić, »Svetožar Rittig – ličnost i djelo«, *Slovo* 44–46 (1994–96), pp. 322–331, na pp. 326–327.

¹¹⁷ Predrag Matvejević, »Zapis o rušenju moga rodnoga grada«, *Erasmus* 4/16 (1996), pp. 45–48, na p. 47.

¹¹⁸ Osobni razgovor s Predragom Matvejevićem.

U literaturi se često spominje i da su budući hrvatski katolički mislioci tijekom svojih pariških studija 1930-ih slušali predavanja tadašnjih vodećih francuskih personalista pa bi se moglo pretpostaviti da su prisustvovali i nekom od Berdjajevljevih predavanja.

Ante Katalinić, teolog i mariološki pisac, za Dostojevskog smatra da je »svojim idejama i nenadmašivim prodorom u ljudsku dušu navijestio smrt stvo-renju u svakom titanizmu protiv Boga«. ¹¹⁹ Pri tome se na više mjesta poziva na Berdjajeva. Prihvaća Berdjajevljev stav da revolt ruskih nihilista nije započeo toliko negiranjem Božje opstojnosti koliko bunom protiv bijednog položaja čovjeka na zemlji. Također se poziva na Berdjajevljevo shvaćanje ruske duše, koja je oduvijek bila prožeta čeznućem za beskrajnošću, beskonačnošću pa je ta težnja navela ruskog vjernika na potpuni prezir zemaljskih dobara i totalnu privrženost nevidljivom idealu. Katalinić se pritom poziva na francuska izdanja Berdjajevljevih knjiga *Ruska religiozna misao* i *Problem komunizma*. Ktomu ističe da Berdjajev u shvaćanju Dostojevskog ima i puno zablude te se poziva na doktorsku disertaciju *Kršćanstvo in Cerkev pri Nikolaju Berdjajevem* (1942) slovenskog teologa i publicista Janeza Vodopivca.

Najplodniji međuratni hrvatski filozof Stjepan Zimmermann spominje Berdjajeva samo uz krizu kulture i civilizacije. U djelu *Religija i život* (1938), raspravljajući o kulturi i smislu života, navodi Jaspersovu brigu o sadašnjoj situaciji čovjeka i veže uz to i Berdjajeva koji kaže da »čovjeka ništa toliko ne zanima kao njegov udes« te da je »u našoj epohi najaktualnija tema o kulturi i civilizaciji«. ¹²⁰ Nekoliko godina kasnije Zimmermann objavljuje djelo *Kriza kulture* kojim se i on pridružuje velikim imenima tog doba, koja upozoravaju na to da uzroke krize treba tražiti mnogo dublje nego se to obično čini. Već po samom naslovu (identičan kao i zadnje poglavlje Berdjajevljeva djela *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu*) vidljiv je utjecaj Berdjajeva. Na više mjesta ga citira, detaljnije prikazuje njegovo shvaćanje krize kulture i ponavlja njegov stav koji ga se očito najviše dojmio:

»Čovjeka danas ništa toliko ne zanima kao njegov udes; u našoj je epohi naj-aktualnija tema o kulturi i civilizaciji.« ¹²¹

U poglavlju »Problem kršćanstva« Zimmermann prikazuje kako Berdjajev razlikuje kršćanstvo kao duhovni organizam od socijalne organizacije kršćanst-

¹¹⁹ Ante Katalinić, »Čovjekov titanizam kod Dostojevskog«, *Život* 24/3–4 (1943), pp. 292–301, na p. 301.

¹²⁰ Stjepan Zimmermann, *Religija i život* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1938), p. 30.

¹²¹ Stjepan Zimmermann, *Kriza kulture* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1943), p. 69.

va. Berdjajev vidi preporod u tome hoće li se »kršćani odlučno odreći podržavanja socijalnih nepravdi«. ¹²² Zimmermann pak smatra da opravdanje sociološkog kršćanstva trebamo izvesti iz teološkog kršćanstva, a toga kod Berdjajeva nema. ¹²³ No u konačnici, Zimmermann dolazi do onoga što je ranije ustanovio Berdjajev, a to je da je povratak čovjeku nemoguć bez povratka Bogu. Pred kraj Drugoga svjetskog rata Zimmermann objavljuje djelo *Smisao života*, za koje u pogovoru navodi da njime završava svoj životni posao na području filozofije. U njoj se dotiče brojnih filozofskih tema. No Berdjajeva spominje samo usputno na jednom mjestu, i to kad govori o problemu suvremene krize. ¹²⁴ S obzirom na teme koje je obradio u ovom djelu, a u kojima bi bolji poznavatelj ili veći štovatelj češće navodio Berdjajeva, razvidno je da je Stjepan Zimmermann pripadao ipak starijoj filozofskoj generaciji, a Berdjajeva je sagledavao samo u domeni krize kulture.

Franjevac, sociolog i pravnik Vendelin Vasilj u svojoj doktorskoj disertaciji iz sociologije na Katoličkom sveučilištu u Parizu, koju 1944. piše o filozofiji komunizma, pokazuje da je boljševički eksperiment više primjena jedne loše nauke na život nego nastojanje za društvenim poboljšanjem. Pri tome se često poziva na francuska izdanja Berdjajeva, za kojeg ističe da vrlo dobro poznaje komunizam. Prihvaća njegova stajališta da filozofija u komunizmu »spada pod monopol vlade«, a da je »umovanje postalo službeno«, ¹²⁵ da se »komunistički materializam jednostavno nieće kao materializam i pokazuje se nemoćan da definira sam sebe«, ¹²⁶ da Marx »misli da se dobro može ostvariti čineći zlo kao da se svjetlost može proizvesti tamom ili da sloboda može proizići iz nužde«. ¹²⁷ Vasilj razrađuje i Berdjajevljevu tezu da su marksisti gorljivi dogmatisti te da je u njihovim očima svaka filozofska kritika 'hereza', koju ne treba pobijati, nego jednostavno ugušiti. Pitajući se u čemu se sastoji snaga i moć komunističke filozofije, Vasilj dolazi do zaključka da se sigurno ne sastoji u vrijednosti same te filozofije, već upućuje na Berdjajeva, koji kaže da se ona najviše sastoji u »kršćanskoj izdaji kršćanstva«. ¹²⁸

Vasilju je i kasnije u emigraciji Berdjajev izvor na koji se često poziva u raspravama protiv komunizma. Sagledavajući izvore komunizma preuzima Berdjajevljevi stav da je kod komunizma početni nihilizam dao temelje »tvrdnji,

¹²² Isto, p. 237.

¹²³ Isto, p. 237.

¹²⁴ Stjepan Zimmermann, *Smisao života* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1944), p. 233.

¹²⁵ Vendelin Vasilj, *Filozofija komunizma* (Mostar: Naklada savremenih pitanja, 1944), p. 16.

¹²⁶ Isto, p. 52.

¹²⁷ Isto, p. 120.

¹²⁸ Isto, p. 124.

koja će izazvati boljševičku revoluciju, a koja će učiniti, da pobiedi neprijateljstvo prema svim vjerama uobće, prema mistici i metafizici, neprijateljstvo prema svakoj čistoj umjetnosti, jer jedne i druge troše ljudsku snagu, koja bi se morala upotriebiti za stvaranje boljega društvenog poredka«. ¹²⁹ Podsjeća na Berdjajevljevo ironično predbacivanje iluzorne ideje Pravoslavne Crkve da će oni u Moskvi osnovati 'treći, zadnji vječni Rim', a da su uspjeli osnovati Treću Internacionalu. ¹³⁰

Autor sličan Vasilju jest dominikanac Dominik Barač, koji 1944. objavljuje svoju doktorsku disertaciju *Socialna filozofija boljševizma*. Barač smatra da je ruski boljševizam odgovor i posljedica rastrgane i zamršene ruske povijesti, a pri tome kao glavni izvor koristi Berdjajeva iz pet njegovih djela na različitim jezicima. Prihvaća Berdjajevljev stav da »čitava poviest ruske inteligencije bijaše povijest pripravljanja Rusije na komunizam«. ¹³¹ Osim toga Berdjajev je ustvrdio: »mi smo Rusi uobće ljudi bez zakona i u svemu prestupamo granice«, ¹³² a i to da Rus pretpostavlja slobodni nutarnji život vanjštini i vanjskoj organizaciji, od koje bježi, te da u samoj individualnosti on vidi neku skučenost i ogradu, ¹³³ da u mehaničkom materijalizmu čovjek više nema slobodne volje, ¹³⁴ da se ekonomija ukazuje posljednjom sudbinom čovjeka, da se uništavaju velike ideje o Bogu i čovjeku. ¹³⁵ U zaključku se također poziva na Berdjajeva pitajući se: što je potrebno da bismo se suprotstavili boljševizmu? Zaključuje da pred boljševizam treba izići s onim što on prvotno i najžešće niječe, a to je religiozni totalitet kao čitava istina. Nikakav partikularizam, nego integritet:

»Berdjajev veoma ispravno primjećuje: 'Kad relativna načela hoće da imaju absolutnu vrijednost, tada im treba suprotstaviti prije svega istinita absolutna načela, a ne druga relativna, koja bi htjela ono isto, što i prva laž komunizma.'« ¹³⁶

Nadalje daje Berdjajevu za pravo kad tvrdi da »sovjetska filozofija uopće nije filozofija« te da »u kolektivističkom sustavu nastupa totalitarno komunističko društvo protiv pojedinca, te ga iskorišćuje, čak ga podpuno guta«, ¹³⁷ da je

¹²⁹ Vendelin Vasilj, *Komunizam i vjera* (Chicago: Croatian Franciscan Press, 1950), p. 78.

¹³⁰ Isto, p. 80.

¹³¹ Dominik Barač, *Socialna filozofija boljševizma* (Zagreb: Dominikanska naklada »Istina«, 1944), p. 2.

¹³² Isto, p. 6.

¹³³ Isto, p. 8.

¹³⁴ Isto, p. 83.

¹³⁵ Isto, p. 92.

¹³⁶ Isto, p. 183.

¹³⁷ Isto, p. 157.

boljševizmu bitan cilj moć tehnike kao stvaralačke sile uništavanja i izgradnje.¹³⁸ Završetkom Drugoga svjetskog rata hrvatski je narod ušao upravo u sustav o kojem je pisao Barač, a njegovi stavovi iznijeti u ovoj knjizi za komunističku su vlast predstavljali djelo koje je zaslužilo strijeljanje u studenom 1945.

1945–1960.

Godine 1945. nastupilo je razdoblje rigidnog, dogmatskog odbijanja dijaloga ili apriorne negacije nemarksističke misli, svojstveno oficijelnom socijalizmu i misli *Treće internacionale*. Učenje naučnog socijalizma jedino je vrijedno, ono postaje svojevrstni surogat za religiju. Borbeni ateizam trebao je postati zamjena za religiju u zadovoljavanju duhovnih i psiholoških potreba čovjeka. A upravo je taj religijski ‘afinitet’ socijalizma ranije prepoznao Berdjajev, ističući da je socijalizam kod Rusa imao religiozni sadržaj i onda kada je on bio ateistički.¹³⁹ Tu su okolnost prepoznali i Max Weber, Bertrand Russell, Józef Maria Bocheński, Arnold Joseph Toynbee i mnogi drugi. Od 1945. do početka 1960-ih u Hrvatskoj o Berdjajevu nailazimo uglavnom na šutnju ili negativne usputne opaske, dok u emigraciji preživjeli hrvatski mislioci i dalje doživljavaju Berdjajeva u pozitivnom kontekstu.

Tipičan uzorak poslijeratnog izdanja jest prijevod djela *Inteligencija u sovjetskoj državi* Sergeja Mitrofanoviča Kovaljova. Brošura propagandne naravi glorificira stavove Lenjina i Staljina, a spominje se i Berdjajev:

»Sasvim je jasno da iluzija o ‘izvanklasnosti’ inteligencije u cijelosti odgovara vladajućoj buržoaziji: pod krinkom ‘izvanklasne’ ideologije vladajuća klasa lakše vuče za nos radne mase. Poznato je da je grupa renegatske liberalne inteligencije koja je god. 1909. izdala prema Lenjinovim riječima ‘sramotno znamenitu’ knjigu *Međaši*, pokušala objasniti svoj bijeg od revolucije ‘obožavanjem čovjeka’, ‘žrtvovanjem i nadprirodnošću’. Reakcioner-mistik Berdjajev, jedan od autora *Međaša*, propovijedao je da je ‘nadklasna inteligencija onaj dio čovječanstva u kojem je idealna strana ljudskog duha pobijedila uskogrudnost grupiranja’. Lenjin i Staljin uvijek su se borili protiv idealističkog tumačenja uloge inteligencije i naglašavali su njezinu ovisnost od buržoazije.«¹⁴⁰

¹³⁸ Isto, p. 114.

¹³⁹ Nikolaj Berdjajev, *Ruska ideja: Osnovni problemi ruske misli XIX i početkom XX veka* (Beograd: Prosveta, 1987), p. 99 i 234; Nikolaj Berdjajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma* (Beograd: Književne novine, 1989), p. 133.

¹⁴⁰ Sergej Mitrofanovič Kovalev, *Inteligencija u sovjetskoj državi* (Zagreb: Naprijed, 1946), pp. 10–11.

Marin Franičević, pjesnik i povjesničar književnosti, glorificirajući Visariona Grigorijeviča Bjelinskog povodom stogodišnjice smrti, u duhu tadašnjeg shvaćanja smatra da su »sva iskrivljavanja oko postavki V. G. Bjelinskoga opovrgnuta temeljito tek u Rusiji Velikog Oktobra, u moćnom Sovjetskom Savezu, u novoj Rusiji u koju je Bjelinski tako nepokolebivo vjerovao«. ¹⁴¹ Kao ruske mislioce koji su pokušali iskriviti učenje Bjelinskoga imenuje Berdjajeva i Struvea »koji su htjeli 'lokalizirati' njegovo značenje proglasivši ga vođom inteligenata, koji su Bjelinskog prikazivali kao sljedbenika zapadnoevropske filozofije i na različite načine vrijeđali njegovu uspomenu.« ¹⁴²

U tom stilu i netko pod pseudonimom A. A. Izbah piše 1948. tekst o suvremenoj francuskoj književnosti. Jean-Paulu Sartreu kao nedostatak prigovara to što u svojoj filozofiji spaja ideje suvremene idealističke reakcionarne filozofije, filozofiju Husserla i Kierkegaarda i »metafizike takvih mračnjaka, kao što su njemački reakcionarni filozof Heidegger i bjelogardijci Šestov i Berdjajev.« ¹⁴³

Nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. počela se otvarati rasprava o pravoj naravi sovjetskoga političkog modela, ali samo onog obilježenog Josifom Visarionovičem Staljinom. Iako mnogi žele danas prikazati taj antistaljinizam kao borbu za demokratizaciju i kritiku jednopartijskog sustava, ipak je nesporno da je bila riječ samo o unutarfrakcijskom preslagivanju komunističkih snaga. Pod krinkom naprednosti kritizirao se Staljin, a ujedno se time pokazivala privrženost jugoslavenskoj partiji i novom specifičnom jugoslavenskom samoupravnom putu u socijalizam.

Za to poslijeratno razdoblje indikativno je djelo koje je smjeralo biti cjelovit prikaz suvremene filozofije. Srpski filozof i književni kritičar Dragan M. Jeremić piše takav prikaz osporavajući ili umanjujući vrijednost svakom misliocu, pravcu, pokretu ili školi izvan marksističke misli. Više puta spominje Berdjajeva tvrdeći, između ostalog, da je »mistička suština egzistencijalističke filozofije naročito vidna u delu belogardejskog filozofa Nikolaja Berdjajeva čiji je uticaj, u vreme pred drugi imperijalistički rat do danas, vrlo veliki svuda na Zapadu«. ¹⁴⁴ U skladu s nekadašnjim stavovima o neprijateljskoj propagandi Jeremić naglašava da je Berdjajev utjecao na mnoge personaliste, a da je ideje nekih od njih Britanska služba informacija prevodila na strane jezike i tiskala u

¹⁴¹ Marin Franičević, *Pisci i problemi* (Zagreb: Kultura, 1948), p. 62.

¹⁴² Isto, p. 62.

¹⁴³ A. A. Isbah, »Suvremena francuska književnost«, *Izvor* 1/4–5 (1948), pp. 233–250, na p. 243.

¹⁴⁴ Dragan M. Jeremić, *Savremena filozofija Zapada* (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 1952), p. 85.

milijunskom tiražu kako bi tako po svijetu širila ideologiju svoje buržoazije.¹⁴⁵ Mnogo kasnije na Jeremića se kritički osvrnuo Predrag Matvejević opisujući ga kao kritičara bez duha, pisca bez stila i filozofa bez vlastitog mišljenja. Matvejević mu, između ostalog, zamjera:

»Nastavio je razotkrivati opasni utjecaj filozofije Zapada, stvarni (objektivni) i mogući (subjektivni). Okomio se na 'bergsonijanstvo kao filozofiju francuskog imperijalizma', na 'reakcionarne ciljeve i neprijateljski stav Heideggera prema društvu i masama', na Sartreovu 'solipsističku zamku i anarhički individualizam' te općenito na 'egzistencijalizam koji personifikuje više, nadmoćne i neprijateljske sile'. Žigosao je bez milosti famozni *bečki krug* u kojem se pod materijalističkom krinkom krčme najgore 'spiritualističke teze', spočitavao jednom B. Russellu što 'svoje oštro pero upravlja protiv filozofije proletarijata i socijalističkog društva', osobito protiv Sovjetskog Saveza, napadao jednog Vladimira Jankelovića koji pokušava braniti građansku 'dekadenciju', zgražao se nad ruskim emigrantima poput kršćanina Berdjajeva i mistika Šestova <...>«. ¹⁴⁶

Kako je u ovom razdoblju jedino ispravno shvaćanje bilo komunističko, stoga je spomen Berdjajeva kao prepoznatog neprijatelja uzgredan i u kontekstu suprotnosti od ispravnoga. Kako je krug dostojnih i ispravnih marksističkih mislilaca bio uzak, taj se nedostatak početkom 1950-ih pokušava nadoknaditi uzdizanjem i hvalisanjem predstavnika socijalističkih ideja. Tako npr. Rudi Supek 1952. piše:

»U sensimonizmu vidimo jedan od bitnih stavova društvene svijesti modernog građanstva i čovječanstva uopće, kojim se izražava vjera u progres stalnim stjecanjem vlasti nad prirodnim silama.« ¹⁴⁷

Navodi i 'protivnike' takve teze, bez obzira na njihovu vremensku i filozofsku inkompatibilnost:

»Antitezu sensimonizmu u građanskoj ideologiji možemo vidjeti u onim građanskim filozofijama u kojima se osuđuje tehnička civilizacija i naučni osnovi na kojima ona počiva (Bergson, Berdjajev, Spengler, itd.)«. ¹⁴⁸

S obzirom na to da u ovom razdoblju Krleža nije imao ideoloških protivnika – živih ili na slobodi, i njegov interes za Berdjajeva nešto je slabijeg intenziteta. Ipak u eseju o Paracelsusu podsjetio je da u »idejni medijevalni mutljag«

¹⁴⁵ Isto, p. 85.

¹⁴⁶ Iz teksta otvorenog pisma »Pribor za svrgnuće« koje je datirano 7. X. 1984. u: Predrag Matvejević, *Otvorena pisma – moralne vježbe* (Beograd: Vlastita naklada, 1986), p. 29.

¹⁴⁷ Rudi Supek, *Psihologija građanske lirike* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1952), pp. 224–225.

¹⁴⁸ Isto, p. 225.

spadaju Berdjajev, Blaise Pascal, Percy Shelley, Nicolaus Lenau, Gérard de Nerval, August Comte, Giovanni Battista Pergolesi, Thomas Hobbes, Nikolaj Vasiljevič Gogolj, Friedrich Nietzsche, Dostojevski, Solovjev, Tolstoj, Valéry, Paul Claudel i još neki mislioci za koje tvrdi da bi po 'njihovom' srednjovjekovnom kriteriju svršili »na lomači kao opsjednuti duhom nečasnim«, ¹⁴⁹ a mnogi na indeksu na kojem se nalaze Charles Baudelaire, Jean-Jacques Rousseau, Giambattista Vico i slični.

Nakon Drugoga svjetskog rata mnogi hrvatski mislioci, političari i intelektualci završili su u emigraciji, gdje su neki od njih nastavili kulturnu djelatnost. Tako Bogdan Radica, koji se samoinicijativno razišao sa socijalističkim režimom i napustio Jugoslaviju, bilježi kako je 1947. razgovarao s Vladkom Mačekom u New Yorku. Prisjeća se da je Maček, između ostalog, govoreći o slavenskim ideolozima rekao:

»Ni Marx, ni Engels i nijedan propagator komunističkog, pa reći ću i socijalističkog, materijalističkoga gledanja na svijet nema zajedničkoga sa Slavenstvom. Slavenski ideolozi nisu ni Engels ni Marx nego su Dostojevski i Tolstoj te još danas u Parizu živući u egzilu stari Berdjajev, koji svi prije svega odbijaju skoro do apsurdnosti svako nasilje i sav razvitak i napredak ljudskog roda postavljaju na temelju duševnih vrijednosti, na principe vjere u Boga i na principe čovječnosti i pravednosti.« ¹⁵⁰

Prijeratni hrvatski katolički mislioci, pod vodstvom Luke Brajnovića i Hijacinta Eterovića, pokrenuli su 1949. u Španjolskoj časopis *Osoba i duh*, okupljajući brojne hrvatske intelektualce u emigraciji. Naziv časopisa, sadržaj i terminologija, pored čežnje za vlastitom domovinom, ukazuju na prevladavajući pristup s pozicija kršćanskog personalizma. Stoga se u mnogim člancima citiraju Berdjajev i Maritain, a objavljen je i nepotpisani članak u kojem se tematizira pitanje slobode kod Berdjajeva. ¹⁵¹

Msrgr. Pavao Jesih, generalni duhovnik Katoličke akcije u Zagrebačkoj nadbiskupiji, svećenik i pisac, 1950. kao emigrant u Kanadi o ruskoj religioznosti piše:

»Ta ruska religioznost je bila duboka i zato je prožimala život i rad ruskoga čovjeka. Bila je praktična. Zato vapi Tolstoj: 'Ne može se živjeti, a da se ne zna,

¹⁴⁹ Miroslav Krleža, »O Paracelzu«, u: *Eseji*, knjiga druga (Zagreb: Zora, 1962), pp. 9–89, na pp. 75–76. Esej je izvorno objavljen 1955. pod nazivom »O Paracelzu (Fragmenti dnevnika iz godine tisućudevetstotinačetridesetdruge)«, *Republika*, 11/11–12 (1955).

¹⁵⁰ Vladko Maček, »Autobiografija u jednom razgovoru (Neobjavljen tekst iz razgovora B. Radice s drom Vladkom Mačekom u New Yorku 1947)«, *Hrvatska revija* 24/2 (1974), pp. 131–139, na p. 139.

¹⁵¹ ***, »Granice slobode«, *Osoba i duh* 1/3 (1949), pp. 3–7.

što smo i zašto smo!’ A Berdjajev kao da na to nastavlja: ‘Smisao života nije u vremenu već u vječnosti.’ Dostojevski kao da završava smjelo tvrdeći: ‘Imade u ruskom narodu svetaca.’¹⁵²

Duka Baloković, emigrant, filozof i svećenik đakovačko-srijemske biskupije, piše članak o egzistencijalnoj filozofiji iz kojeg je vidljivo da vrlo dobro poznaje Berdjajeva, kojeg citira s francuskog jezika. Polazi od Berdjajevljeva stava da je filozofija »prije svega nauka o integralnom čovjeku za integralnog čovjeka«.¹⁵³ Smatra da je kršćanstvo Kierkegaarda, Berdjajeva i Jaspersa »izraz duboke težnje srca, da se, mimo svih i protiv svih kategorija uma, bace u naručaj Božji.«¹⁵⁴ Dostojevski je bitan za egzistencijalizam utoliko što je i veliki učitelj Nikole Berdjajeva, a egzistencijaliste razvrstava u dvije vrste – otvorene i zatvorene egzistencijaliste:

»Među egzistencijaliste prve vrste možemo ubrojiti Kierkegaarda, Jaspersa, Bartha, Berdjajeva, Šestova, Brunnera i Niebuha. U kategoriju zatvorenih egzistencijalista spadaju u prvom redu Sartre, Andre Gide, Camus, Abbagnano, Heidegger.«¹⁵⁵

Iz ovoga razdoblja najznačajniji rad o Berdjajevu doktorska je disertacija Josipa Kribla, kasnije profesora filozofije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu i dugogodišnjeg vicerektora Nadbiskupskog bogoslovnog sjemeništa u Zagrebu. Godine 1958. brani doktorski rad *Čovjek i društvo u filozofiji Nikolaja Berdjajeva*, koji je izradio pod vodstvom Andrije Živkovića i Jordana Kuničića. Iste godine objavljuje taj rad u ciklostilu vlastitom nakladom. Djelo je kako zbog tadašnje crkvene izolacije tako i zbog teže dostupnosti zamijećeno samo u užim katoličkim krugovima. Ovo djelo predstavlja i početak Kriblova bavljenja Berdjajevim koje je potrajalo više od trideset godina. U uvodu Kribl prikazuje život Nikolaja Berdjajeva i tri njegova osnovna filozofska načela:

1. Sloboda i bestemeljno prapočelo (*Ungrund*);
2. Duh je sloboda; duša je pasivno načelo koje duh oživljava; priroda je vanjski okvir duhovnog života;
3. Subjektivizam i objektivacija – dvostruka spoznaja.

Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom se obrađuje čovjek kao slobodno biće i čovjek prema nadsvjetskoj stvarnosti. U drugom se dijelu analizira čovjek kao

¹⁵² Pavao Jesih, *Crvena ruža na oltaru: biografska pripovijest* (Kanada: Nakl. Petra Stankovića, 1950), p. 98.

¹⁵³ Djuka Baloković, »Polazna točka egzistencijalne filozofije«, *Hrvatska revija* 2/4 (1952), pp. 358–364, na p. 359.

¹⁵⁴ Isto, p. 360.

¹⁵⁵ Isto, p. 363.

društveno biće, i to kroz Berdjajevljeva shvaćanja osnovnih pojmova o društvu, ontološkoj vrijednosti društvenih oblika i pojava, demokratskih životnih oblika i njegovih rješenja za suvremenu stvarnost. U trećem dijelu Kribl daje ocjenu izloženih Berdjajevljevih gledišta. Kribl smatra da Berdjajev antropološki proizvoljno tumači nauk sv. Pavla o darovima, a to pokazuje da Berdjajev »doduše ljubi čovjeka, ali ispravno ne poznaje njegove snage i slabosti«. ¹⁵⁶ Berdjajevljevo shvaćanje cjelovitog čovjeka kao osobe kreće se u granicama univerzalnog personalizma i egzistencijalnog mišljenja njegove filozofije, što Kribl kritički preispituje. Smatra da u Berdjajevljevu promatranju čovjeka razlikovanje individuuma (naturalističko-biologijska kategorija) i osobe (naturalističko-biologijska kategorija plus duh, koji se transformirao) nije spojivo sa skolastičkim promatranjem čovjeka te da se može govoriti samo o izvjesnoj sličnosti. Nadalje, Berdjajev krivo shvaća definiciju osobe u skolastičkoj filozofiji misleći da je osoba 'racionalistički naturalizirana' te da se u tom smislu Berdjajev donekle povodi za Kierkegaardovim egzistencijalizmom. ¹⁵⁷ Kribl ukazuje na to da Berdjajev, za razliku od sv. Tome, ne razlikuje osobu od njezinih dužnosti i vlastita dostojanstva. Isti je slučaj i s Berdjajevljevim shvaćanjem pojma 'univerzalno'. Kribl prosuđuje da je Berdjajevljevi pojam slobode sinteza shvaćanja Dostojevskog, Jakoba Böhmea, Kanta, Ibsena i Hegela:

»Berdjajev zaista sa svojim pojmovanjem slobode nije ništa dobio. I kod njega se čovjek na koncu sam odlučuje za zlo i prema tome snosi krivnju.« ¹⁵⁸

Berdjajevljevo shvaćanje slobode ima poteškoća. Ako je sloboda neovisna o Bogu, onda Bog nije apsolutno i savršeno biće. Kribl smatra da Berdjajev nije na to mogao odgovoriti:

»Njegov pojam slobode je toliko 'uzvišen', da umanjuje i ponizuje pojam Boga.« ¹⁵⁹

Kribl prosuđuje:

»Čitava poteškoća stoji u tome, što Berdjajev smatra slobodu zla nekim pozitivnim bićem, mjesto da je shvati kao negaciju, privaciju one slobode, koja je za njega nešto pozitivno, dobro.« ¹⁶⁰

¹⁵⁶ Josip Kribl, *Čovjek i društvo u filozofiji Nikolaja Berdjajeva* (Zagreb: Vlastita naklada, 1958), p. 44.

¹⁵⁷ Isto, p. 46.

¹⁵⁸ Isto, p. 49.

¹⁵⁹ Isto, p. 49.

¹⁶⁰ Isto, p. 50.

Mladi doktor iznosi da Berdjajev krivo obrazlaže kako grijeh i stradanje dolazi odatle što Bog ne može uništiti slobodu iz ljubavi prema njoj. Kribl dovršava ocjenu da Berdjajev razlikovanjem pojedinačnog i duhovnog u čovjeku ima sličnosti sa skolastičkim shvaćanjem, ali da je njegovo shvaćanje duha, slobode i duše posve krivo. Berdjajevljevo 'egzistencijalno' filozofiranje Kribl shvaća kao kretanje u krugu, bez obzira na njegov zanos koji bi doveo istini o Bogu, no »njegovo je egzistencijalno–subjektivističko shvaćanje puno posebnih teškoća i zabluda, iako sam po više puta tvrdi, da je njegovo subjektivističko filozofiranje 'ispravno'«. ¹⁶¹ Kribl zaključuje da je Berdjajev »društveni filozof i na tom je području rekao štošta istinita; gdjekada, doduše, gorko, ali točno. On je rođeni kršćanin i zato njegova društvena filozofija ima nešto od kršćanskog duha.« ¹⁶² Također zauzima stav o odnosu Berdjajevljeve društvene filozofije prema službenom kršćanstvu:

»Sigurno je, da Berdjajev shvaća stvari društvene filozofije drugačije od službenog katolicizma, pravoslavlja i protestantizma i zato ga mnogi smatraju kršćanskim, ali samostalnim društvenim filozofom.« ¹⁶³

Konačno Kribl izriče ovu ocjenu:

»Berdjajev kao 'kršćanski' filozof svojim poimanjem 'osobe' i 'zajednice', a odbacivanjem društva kao simbolične stvarnosti ne daje rješenje u svojoj društvenoj filozofiji za ljudski život, kakav on jest (to je za nj tek simbol pravog života), nego za život izvan ovoga svijeta. A tradicionalna filozofija upravo naprotiv: daje putem zakona nacrt temeljen na ljudskoj naravi za ljudski život, ukoliko je predmet društvenog zbivanja. Privlačnost Berdjajevih filozofsko–društvenih misli proizlazi odatle, što ih svojim subjektivizmom i riječima usmjeruje prema kršćanskom evanđeoskom idealu. No taj ideal nije moguće ostvariti zbog toga, što ga on krivo tumači u svom filozofskom sustavu.« ¹⁶⁴

1960–1985.

Kao i u prethodnom razdoblju, ni u ovom nije objavljen ni jedan prijevod Berdjajevljevih djela. Početkom 1960–ih, političkim otvaranjem Jugoslavije, stvorile su se mogućnosti za intelektualne dodire na brojnim područjima filozofije i kulture između tadašnjih jugoslavenskih i stranih znanstvenika. Formira se filozofski reformski pravac s 'novom marksističkom orijentacijom', koja u

¹⁶¹ Isto, p. 51.

¹⁶² Isto, p. 52.

¹⁶³ Isto, p. 53.

¹⁶⁴ Isto, pp. 55–56.

središte postavlja čovjeka čija je bît praksa, a za što su filozofska inspiracija bila Marxova promišljanja o smislu ljudske djelatnosti. Jedan od središnjih pojmova filozofije prakse postaje pojam otuđenja. Svojim velikim uspjehom taj je filozofski pokret smatrao kritiku staljinističkog dogmatizma, bez obzira na to što je Staljin umro gotovo desetljeće ranije. Takva ‘bespoštedna kritika’ i kritički duh imponirao je intelektualcima istočno od željezne zavjese, npr. Slovacima.¹⁶⁵ Iako ti marksisti nisu dopuštali pluralitet i drugima, nesumnjivo je da su pridonijeli pluralitetu u samom marksizmu. Pluralitet nastao u marksističkom krugu potvrđuje i Danko Grlić:

»Na jednoj su se strani iskazale svježje, samostalne, slobodnije misli, a na drugoj strani snage koje su ustrajale na jasnim direktivama i rezolucijama, filozofi–diplomati, koje nisu nadahnule slobodne diskusije i polemike.«¹⁶⁶

U tom se smislu kao pozitivna pojava sagledavala intelektualna zajednica poznata kao grupa Praxis, koja je svojom kritičkom i antidogmatskom pozicijom u okviru socijalističke političke kulture bila svojevrsna teorijska opozicija tadašnjem jednopartijskom režimu.

Prvi pokušaj neostrašćenog stava o Berdjajevu u hrvatskoj ‘službenoj’ poslijeratnoj filozofiji možemo datirati u 1960. kada Franjo Zenko objavljuje osvrt na prijevod dvaju eseja Martina Heideggera, objavljenih u knjizi pod naslovom *O bîti umjetnosti*, u prijevodu Danka Grlića i Danila Pejovića. Zenko tom prilikom piše i o jednom od »najdobronamjernijih kritičara Heideggera«,¹⁶⁷ Berdjajevu. Pri tome odmah zapaža da Berdjajev ustaje protiv svakog otuđenja, kako religijskog, naročito unutar kršćanstva, tako i sociologijskog, naročito marksizma. Staviti Berdjajevljeve ‘ustanak’ protiv kršćanstva i marksizma na istu razinu nije utemeljeno, ali se može pretpostaviti da je to bio način da se zaobiđe cenzura i omogućiti govor o Berdjajevu izvan etiketiranja, bez obzira na to što je intencija bila samo prikazati što Berdjajev misli o Heideggeru.

Prikazujući prvi svezak beogradskog časopisa *Filosofija* objavljen 1960. godine, Ante Marušić osvrće se na članak »Neke protivrečnosti u filozofiji Nikolaja Berdjajeva« Nikole Miloševića objavljen u istom časopisu. Inače taj Miloševićev članak, bez obzira na njegov kritički odnos prema Berdjajevu, prvi je filozofski članak na prostorima socijalističke Jugoslavije koji je za temu imao Berdjajeva. Dodatno značenje daje mu i činjenica da je Milošević, uz Zenka, pristupio Berdjajevu bez omalovažavanja i etiketiranja nemarksističkih misli-

¹⁶⁵ Vidi npr. Ante Lešaja, »Recepcija časopisa *Praxis* u Slovačkoj«, *Filozofska istraživanja* 28/3 (2008), pp. 567–571.

¹⁶⁶ Isto, p. 569.

¹⁶⁷ Franjo Zenko, »Čemu ‘mislioci’ u oskudnom vremenu«, *Naše teme* 4/5 (1960), pp. 806–817, na p. 808.

laca. Marušić se pozitivno osvrće na Miloševićev članak jer on »predstavlja pokušaj kritike danas veoma poznate ‘filozofije slobodnog duha’«. Marušić ga pohvaljuje jer »uspješno osvjetljava imanentne protivurječnosti koje razdiru tu misao i ukazuju na njezinu nedosljednost«. Poziva se na Miloševićev stav da Berdjajevljev apel »na iracionalno dolazi kao *deus ex machina*, kao neka Aladinova lampa da reši problem u celini.«¹⁶⁸

Naslućujući da bi moglo doći do nekakve ‘rehabilitacije’ Berdjajeva, Krleža mu u 1960–ima posvećuje više pozornosti i ‘razotkriva’ ga bez obzira na teme teksta. Tako se u Krležinu dijalogu o raketama sugovornici zgražaju da se na europskim zvoncima duha nalaze Orwell, Jaspers, Koestler, Russell, Schweitzer, Oppenheimer, Toynbee, François Mauriac, a naročito Berdjajev.¹⁶⁹ Njegov »Razgovor o humanizmu« sadrži konkretniji izraz neslaganja s Berdjajevim:

»Fraze o biblijskoj ‘prolaznosti’ prodaju sve religiozne apoteke svijeta kao prokušano sredstvo za uspavljivanje duha, od Indije do Berdjajeva i suvremenih apokaliptika koji proriču brzu i neminovnu propast ove civilizacije.«¹⁷⁰

Raspravljajući pak o socijalizmu sugovornici jasno određuju da Berdjajev i Gheorghiu nisu izvori mudrosti, tako »krvavo potrebne današnjem uznemirenom čovjeku«. Razotkrivaju ih na sljedeći način:

»Ova nazovimisaona čeljad njeguje svoju pelivaniju po planu: istjerujući nečiste duhove iz svijesti ljudske, suvremeni egzorcisti zapravo raspaljuju nove lomače za sumnjive knjige danas, a sutra ponovno za vještice.«

Nakon toga prvi sugovornik rezonira:

»Ni Toynbee ne misli o budućnosti čovječanstva ni za mrvu optimističnije od Berdjajeva. Čovjek je rođen radi patnje i stradanja i, prema tome, jedinim preduslovom duhovnog progressa jeste i ostaje Patnja, a ne socijalizam.«¹⁷¹

Nadalje jedan od sugovornika Krležina razgovora izjavljuje:

»Nisam apokaliptik niti mistik, citiram Berdjajeva da bih prikazao nevinost ove muzike koja preludira o ‘Posljednjim Stvarima’ više iz pomodnog snobizma nego iz uvjerenja: ‘Čovjek ne će uspjeti da prekorači međe zemaljske stvarnosti,

¹⁶⁸ Ante Marušić, »Prikaz časopisa *Filosofija* 1/1960«, *Naše teme* 4/6 (1960), pp. 1052–1055, na pp. 1054–1055.

¹⁶⁹ Miroslav Krleža, »Razgovor o raketama«, u: *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963), pp. 295–307, na p. 305. Tekst je prvi put objavljen u *Vjesniku* 1960.

¹⁷⁰ Miroslav Krleža, »Razgovor o demokraciji, o humanizmu i socijalizmu«, u: *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963), pp. 239–294, na p. 270. »Razgovor o humanizmu« bio je prvi put objavljen u *Vjesniku* 1960, a »Razgovor o socijalizmu« u *Vjesniku* 1961.

¹⁷¹ Isto, p. 277.

on se ne će nikada osoviti na vlastite noge, ne bude li u Sebi svladao i pregazio paklene predjele Smrti i Grijeha.»¹⁷²

Drugi sugovornik zaključuje da se iskreno divi toj pogrebnoj lirici koja je za prvog sugovornika zujanje komaraca. U tom je tonu i zadnji Krležin osvrt o Berdjajevu u tom tekstu:

»Što je čovjek bio nesposoban da raskrinka najisprazniji besmisao nazovihumanističkog brbljanja kroz vjekove, to spada u davnu, primitivnu neuku i zaboravljenu prošlost i to se može objasniti, pak i oprostiti. Ali to što Berdjajevi, sa Toynbeeom na čelu, ne će da uvide kako se iskrena čovjekoljubljiva Misao ne će ostvariti tako dugo, dok se čovjek materijalno ne bude razračunao sa svima materijalnim negacijama humanističke misli, u tome leži odgovor na sva otvorena pitanja, koja se danas rješavaju frivolnom retorikom. Osnovne elemente duhovne krize, u kojoj se praćakamo već nekoliko decenija, mislioci tipa Berdjajeva, Toynbeea ili Gheorghiuua ne samo da nisu razbistrili, nego ih sve više i sve kobnije zamagljuju otrcanom srednjovjekovnom mistikom, koja nije drugo nego znak nerazumijevanja i istodobno duboke antipatije spram svega što se javlja kao simptom najnevinije materijalističke svijesti.«¹⁷³

Pišući izrazito negativno o Giovanniju Papiniju, Krleža ne zaobilazi ni Berdjajeva:

»Papinijeva rječitost zapinje, kada dodiruje krugove religioznih fantazama, pretvarajući se u mucanje, pak bi bogatim citatima trebalo ilustrirati do koga jadnog stepena ovaj obraćenik blebeće, kada želi izgovoriti nešto što tangira daleke predjele s onu stranu vrhunaravnog 'dobra i zla', sa željom da objasni stvari s one druge obale, na kojoj se objavljuju 'posljednje stvari', o kojima je već Berđajev napisao nekoliko isto tako dosadnih i praznih stranica.«¹⁷⁴

Zadnji osvrt na Berdjajeva Krleža piše u kolovozu 1976. Budući da se u to vrijeme propitivalo kako to da vodeći jugoslavenski marksistički mislioci nisu mogli prepoznati staljinizam, Krleža ironizira: »a mi smo bili gluhi kreteni, čudni Odiseji koji nismo htjeli da čujemo Pjesmu Sirena kao Zinaida Gippius, Mereškovskog, ili Berđajeva«.¹⁷⁵

Umjesto pokušaja da se rezimiraju Krležini stavovi o Berdjajevu nameće se pomisao na čuveni esej »Krleža izdaleka« Radovana Ivšića iz 2001. I to ne na Ivšićevu tezu da je »Krleža najveća katastrofa koja nam se mogla dogodi-

¹⁷² Isto, p. 278.

¹⁷³ Isto, pp. 278–279.

¹⁷⁴ Miroslav Krleža, »Iz galerije imena«, *Forum* 2/2 (1963), pp. 361–408, na p. 386.

¹⁷⁵ Miroslav Krleža, *Zapisi sa Tržića* (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), p. 146.

ti«, već na dio eseja u kojem Ivšić prenosi kraći članak »Političko trgovanje s lješinom Miroslava Krleže« Ante Cilige. Ciliga naime piše:

»Nakon što je provincijski zatajio u svjetskom problemu Ruske Revolucije, Krleža je zatim provincijski zatajio i u nacionalnom lokalnom hrvatskom životu.«¹⁷⁶

Krležin odnos prema Berdjajevu sigurno potvrđuje izrečenu misao u prvom dijelu Ciligine rečenice, a drugu čini vrlo vjerojatnom.

U marksističkom općeteorijskom časopisu *Naše teme* objavljen je 1964. i osvrt¹⁷⁷ o novom ruskom filozofskom rječniku, u kojem nisu ignorirani, već su prvi put predstavljeni moderni filozofski pravci na Zapadu. U tom su rječniku oveći članci posvećeni personalizmu, egzistencijalizmu, psihoanalizi, logičkom neopozitivizmu, fenomenologiji, psihologiji religije, teoriji stresa, kršćanskom socijalizmu, neotomizmu itd. Posebni su članci posvećeni i istaknutim nemarksističkim misliocima, koje su dotadašnje sovjetske filozofske edicije jednostavno prešućivale. Autor prikaza kao nedostatak ocjenjuje to što se u rječniku nalaze filozofi kao Nikolaj Berdjajev, Nikolaj Losski, Peter Struve, Sergije Bulgakov, Vladimir Solovjev i drugi, a nema Lava Šestova, Vasilija Rozanova, Konstantina Leontjeva, Nikolaja Fjodorova, Lava Tihomirova, Gustava Špeta, Mihaila Erna, Mihaila Geršenzona i drugih istaknutih i značajnih ruskih filozofa. Autor osvrta smatra nedopustivim i to da se tzv. 'legalni marksisti' – Berdjajev, Losski i Bulgakov, proglašavaju pripadnicima 'logora monarhističke emigracije', jer je poznato da oni nisu emigrirali poslije Oktobarske revolucije, već su pet godina nakon nje bili izgnani dekretom s teritorija SSSR-a, te su »prema tome insurgenti, a ne emigranti, a o njihovom je 'monarhizmu' smiješno i govoriti.«¹⁷⁸

U istom časopisu i u sljedećim godinama može se pronaći ime Berdjajeva, ali samo u prikazu nekog drugog djela. Tako se npr. u povodu 150. obljetnice rođenja Dostojevskog prikazuju tri članka sovjetskih autora o Dostojevskom objavljena u ruskom dvomjesečniku *Filosofske nauki*. Jedan je od njih i članak V. V. Mihajlova, profesora marksizma-lenjinizma Moskovskog kemijsko-tehnološkog instituta Lomonosov, koji se »najprije obračunava s idealistima-misticima i dekadentima: V. Rozanovim, D. Merežkovskim, J. Ajhenvaldom, D. Šestovom i N. Berdjajevim, koji su jednostrano, falsifikatorski interpretirali Dostojevskog, prikazujući ga 'religioznim mistikom' (Rozanov), 'najvećim

¹⁷⁶ Radovan Ivšić, »Krleža izdaleka«, *Vijenac* 9/203 (2001), p. 18.

¹⁷⁷ M. M., »Znatan napredak (U povodu najnovijeg izdanja *Filozofskog rječnika*, Moskva, 1963)«, *Naše teme* 8/10 (1964), pp. 1732–1735, na p. 1733.

¹⁷⁸ Isto, p. 1734.

ruskim mistikom i egzistencijalistom' (Berdjajev), 'dvojnikom Kierkegaarda', 'bratom–blizancem Nietzschea' (Šestov) <...>«. ¹⁷⁹

Da je sovjetski dvomjesečnik *Filozofske nauki* bio pomno praćen u marksističkim krugovima, pokazuje i osvrt pod naslovom »Polivarijantna kritika« u kojem se detaljno prikazuje pet članaka iz jednog broja tog časopisa. Jedan je od njih »Egzistencijalizam i 'eshatološko kršćanstvo' N. Berdjajeva« koji je napisao N. I. Bočkarev. Detaljno se prenosi taj kritički osvrt o misli i djelovanju Berdjajeva, 'buržoaskog filozofa'. Navodi se da su reakcionarni historičari filozofije pokušali Berdjajevljevu filozofiju predstaviti kao utjelovljenje 'autentične' nacionalne tradicije u ruskoj filozofiji, a čemu je pridonio i sam Berdjajev, praveći sebi reklamu onoga koji izražava 'rusku ideju'. Podsjeća se da je ideje Berdjajeva 'o posebnoj religioznosti ruskog naroda' kritizirao još Lenjin. Antikomunističke propovijedi Berdjajeva slušali su filistri uplašeni socijalističkom revolucijom, a »magnet koji mu je pribavio popularnost na Zapadu, nije bila nacionalno-filozofska kultura koje u njegovim djelima uopće nema, već antikomunizam, kontrarevolucionarnost i antidemokratizam.« ¹⁸⁰ Berdjajevu se imputira trud da sačuva religiju pomoću 'slobodne kršćanske filozofije', a to dovodi do toga da je cijeli njegov egzistencijalizam izgrađen kako bi plasirao religiozne utopije kao filozofske istine. Berdjajevu se zamjera i to da njegova misao proizlazi iz psihologije buržoaskog intelektualca uplašenog revolucionarnim istupanjem masa. Berdjajev 'apostol slobode' i njegova 'duhovna revolucija', zaključuje pisac prikaza, »suprotstavlja se materijalnom društvenom prevratu koji i provode mase, i tako je, ističe autor, slika kontrarevolucionarnih interesa zaodjenutih mistikom.« ¹⁸¹

U *Praxisu* je 1968. objavljen poduži članak o trosveščanoj hrestomatiji dokumenata iz historije marksizma koju je pripremio Iring Fetscher, a bili su objavljeni tijekom 1960-tih u Njemačkoj. O tom djelu piše Franc Cengle koji smatra da je to »veoma važan doprinos savremenom istraživanju Marxove i marksističke misli.« ¹⁸² Ističe i to da je, s obzirom na događanja u marksističkom krugu na prijelazu i prvim godinama 20. stoljeća, Fetscher s pravom uvrstio i fragmente iz spisa i djela autora koji su se razili s marksizmom. Između ostalih, i Berdjajeva, Struvea, Tugan-Baranovskog i drugih.

U skladu s tim promjenama poneki hrvatski marksistički filozofi počinju spominjati Berdjajeva. Tako ga npr. Vanja Sutlić 1967. navodi među predstav-

¹⁷⁹ V. G., »U povodu 150 obljetnice Dostojevskog«, *Naše teme* 15/12 (1971), pp. 2247–2252, na pp. 2250–2251.

¹⁸⁰ M. T., »Polivarijantna kritika«, *Naše teme* 15/12 (1971), pp. 2252–2257, na p. 2254.

¹⁸¹ Isto, p. 2255.

¹⁸² Franc Cengle, »Istorija marksizma u koncepciji Iringa Fetschera« (prikazi i biljaške), *Praxis* 5/4 (1968), pp. 422–429, na p. 426.

nicima filozofije egzistencije,¹⁸³ a Danilo Pejović kao jednog od autora zbornika *Međaši*.¹⁸⁴ Danko Grlić u *Leksikonu filozofa*, koji je počevši od 1968. objavljen u više izdanja, posvećuje Berdjajevu stranicu i pol teksta. Uz osnovne podatke i uz navođenje nekoliko glavnih djela o Berdjajevu Grlić zapaža:

»Uza sve svoje propovijedanje mesijanstva i proklinjanje sovjetske vlasti kao ‘demonске’, nije se dao organizirano uvesti u krugove bijele emigracije i nije polagao gotovo nikakve važnosti njenim političkim istupima i kombinacijama.«¹⁸⁵

Zaključuje da je Berdjajev izgradio originalni filozofski sistem koji mnogi interpreti smatraju svojevrsnim egzistencijalizmom. Navodi temeljne misli Berdjajeva, ali napominje:

»No uza sve pojedine lucidne misli, kod B. prevladavaju zastarjele, ortodoksno religiozne projekcije i iluzionistički zaključci. Aristokratizacija duha, koju je zahtijevao, vodila ga je u mesijanska proviđenja i proročanstva (drugi dolazak Kristov), a njegova je filozofija ostala utočište mnogim društveno regresivnim i mističko–srednjovjekovnim tendencijama u suvremenim ideološkim i filozofskim koncepcijama.«¹⁸⁶

Grlić ga usputno spominje i u svom djelu *Contra dogmaticos* kao građanskog filozofa koji zastupa shvaćanje da je dijalektika nespojiva s materijalizmom.¹⁸⁷

Predrag Vranicki u svojoj *Historiji marksizma*, koja je od 1961. pa nadalje objavljena u više izdanja, posvećuje malo više prostora Berdjajevu. Uočava da je predstavnik ‘legalnog marksizma’ oportunistička praktična pozicija dovela do teorijskog revizionizma:

»Struve, Bulgakov i Berdjajev ubrzo napuštaju materijalističke i dijalektičke teoretske pozicije i pridružuju se općoj filozofskoj građanskoj modi toga vremena – neokantizmu. Struve je čak na kraju otvoreno zastupao objektivni idealizam, a Berdjajev pod utjecajem ruskog idealiste Solovjova došao na kraju i do mistike.«¹⁸⁸

Vranicki podsjeća na to da je u periodu *Druge internacionale* kod pojedinih mislilaca u okviru socijaldemokratskog pokreta, u teorijama o ‘spontanosti’,

¹⁸³ Vanja Sutlić, *Bit i suvremenost: S Marxom na putu k povijesnom mišljenju* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967), p. 142.

¹⁸⁴ Danilo Pejović, *Nova filozofija umjetnosti: Antologija tekstova* (Zagreb, Matica hrvatska, 1972), p. 228.

¹⁸⁵ Danko Grlić, »Berdajev, Nikolaj«, *Leksikon filozofa* (Zagreb: Naprijed, 1983), pp. 43–44, na p. 43.

¹⁸⁶ Isto, pp. 43–44.

¹⁸⁷ Danko Grlić, *Contra dogmaticos* (Zagreb: Praxis – Hrvatsko filozofsko društvo, 1971), p. 102.

¹⁸⁸ Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, knjiga prva (Zagreb: Naprijed, 1975), p. 322.

‘ekonomizmu’, došlo do spajanja Marxa s Kantom te da je Lenjin taj period koji počinje 1897. okarakterizirao na svoj pregnantni, duhoviti, ali i oštar način, kao ‘period zbrke, raspadanja, kolebanja’:

»U doba dječastva glas kod čovjeka mutira. I kod ruske socijaldemokracije tog perioda počeo je glas da mutira, počeo je da zvuči pogrešno, – s jedne strane u djelima gospode Struvea i Prokopoviča, Bulgakova i Berdjajeva, a s druge strane <...> Ali udarili su svaki na svoju stranu i išli nazad samo rukovodioci: sam pokret nastavio je rasti i koračati golemim koracima naprijed. Proleterska borba je zahvatila nove slojeve radnika i širila se po cijeloj Rusiji <...>«. ¹⁸⁹

Nastanak liberalnijih i demokratičnije nastrojenih grupa lijeve inteligencije izvan ‘službene misli’ potvrđuje krajem 1960-ih i grupa jugoslavenskih intelektualaca i umjetnika koji su mislili da će im misao ne–sovjetskih, religioznih i antikomunističkih ruskih filozofa pomoći da ‘dekonstruiraju staljinizam’ odnosno da se suprotstave staljinističkom načinu razmišljanja i postupanja. U tim je krugovima čitanje Berdjajeva i Šestova bilo gotovo obavezno. Kao pripadnici tog kruga spominju se književnik Mirko Kovač, ¹⁹⁰ slikar i arhitekt Leonid Šejka, slikar Ljuba Popović, Miro Glavurčić i umjetnici okupljeni oko grupe Mediala, kao i još neki beogradski intelektualci. Nebojša Popov piše kako je jedan broj beogradskog časopisa *Kultura* 1971. bio zabranjen na intervenciju ambasade Sovjetskog Saveza zbog jednog teksta Nikolaja Berdjajeva, koji je procijenjen kao »antisovjetski«. ¹⁹¹ ‘Zabranu rasturanja’ tromjesečnika *Kultura* izrekao je tadašnji okružni javni tužilac, a potvrdio beogradski Okružni sud. No Vrhovni sud Srbije utvrdio je »da članak hrišćanskog filozofa i antimarksiste Nikolaja Berdjajeva *Carstvo duha i ćesara*, objavljen u ovom časopisu, koji je Berdajev napisao pre 26 godina, ‘ne može izazvati uznemirenje građana’, pošto je ceo časopis tematski, i u njemu su bila izneta i suprotna stanovišta o toj temi.« ¹⁹² Sigurno je da je ova okolnost, bar donekle, doprinijela slobodi govora i pisanja te ‘demokratizaciji’ misli. Ali signifikantno, hrvatski marksistički filozofi, nakon usputnih spomena krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih, ne spominju više Berdjajeva sve do sredine osamdesetih.

¹⁸⁹ Isto, p. 340.

¹⁹⁰ Svetlana Slapšak, »Mirko Kovač 1938–2013.«, <http://pescanik.net/mirko-kovac-1938-2013/> (pristupljeno 31. siječnja 2015.)

¹⁹¹ Nebojša Popov, »Tragovima jedne knjige (II)«, *Republika* 290–291 (2012), Beograd, na mrežnoj stranici:

<http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/290-291/index.html> (pristupljeno 31. siječnja 2015.)

¹⁹² »Poništena zabrana časopisa *Kultura*«, *Blagovest* 27/1 (1972), p. 15.

U okviru katoličke misli ovo je razdoblje obilježeno brojnim sustavnim radovima o Berdjajevu. Prvi koji opširnije prikazuju Berdjajevljevu misao jesu Bonifac Badrov i Ante Kusić. Badrov, franjevac i filozof, bavio se primarno suvremenom filozofijom. Objavio je članke o Mauriceu Blondelu, Edith Stein, Martinu Heideggeru, Karlu Jaspersu i drugima, a 1964. objavljuje opsežnu studiju o Berdjajevu,¹⁹³ koja je postumno objavljena i u njegovim *Sabranim djelima*. Iako s naklonošću gleda na kršćanski obojenu egzistencijalističku filozofiju Berdjajeva, Badrov kao njezin veliki nedostatak prepoznaje davanje prioriteta egzistenciji u odnosu na esenciju. U studiji iznosi filozofsku problematiku Berdjajeva te radi dubljeg uvida donosi i nekoliko izvadaka iz njegove autobiografije *Samospoznaja*. Badrov misli da je Berdjajev mnogo pisao obrađujući sve važnije filozofske probleme te da je polazna točka čitave njegove filozofske problematike ljudska egzistencija. Po Badrovu, Berdjajev razlikuje dvije vrste filozofije koje se mogu karakterizirati oprečnim tezama: primat slobode nad bitkom – primat bitka nad slobodom; primat subjektivne egzistencije nad objektivnim svijetom – primat objektivnog svijeta nad subjektivnom egzistencijom; dinamizam – statizam, aktivizam – pasivnost; stvaralačka aktivnost – kontemplacija; personalizam – impersonalizam; antropologizam – kozmologizam; filozofija duha – naturalizam. Kako se ove teze mogu različito kombinirati i formirati različite filozofske sisteme, Berdjajev se opredijelio za prvi niz teza koji slijedi iz primata slobode nad bitkom:

»Njegova je filozofija bitno filozofija slobode, filozofija duha, filozofija ličnosti.«¹⁹⁴

Potom Badrov opširno prikazuje Berdjajevljevu misao pod vidikom filozofske antropologije, teorije spoznaje, metafizike, opće etike, konkretnih problema etike, eshatološke etike i filozofije povijesti. Nakon toga slijedi sud o njegovoj filozofiji. Berdjajeva označuje kao glavnog predstavnika ruskog egzistencijalizma razlikujući ga zbog kršćanskog karaktera njegove filozofije od ateističkih egzistencijalista kao što su Heidegger i Sartre. U tom kršćanskom karakteru prepoznaje i elemente ne–ortodoksne mistike. Nabraja mu određene teološke zablude, ali ističe:

»usprkos ovih teoloških zabluda, Berdjajev se priznaje kršćanskim filozofom i duboko je uvjeren da pripada mističnoj Crkvi Kristovoj.«¹⁹⁵

¹⁹³ Bonifac Badrov, »Nikolaj Berdjajev«, *Dobri pastir* 15/13–14 (1964), pp. 87–163.

¹⁹⁴ Bonifac Badrov, *Sabrana djela*, Sv. I: Filozofske studije (Livno: Franjevački samostan Gorica; Sarajevo: Franjevačka teologija, 1997), pp. 241–332, na p. 256.

¹⁹⁵ Isto, p. 326.

Glavnu zaslugu Berdjajeva vidi u isticanju slobode i dostojanstva ljudske ličnosti te primjećuje da nijedan moderni filozof nije toliko isticao slobodu. Uz teološke zablude nabraja i filozofske zablude Berdjajeva, osobito iz područja teorije spoznaje, metafizike i etike. Na kraju donosi zaključak u kojem ističe tri glavne istine u Berdjajevljevoj filozofiji: egzistencija apsolutnog Bića–Boga, apsolutna vrijednost ljudske osobe kao slike Božje te konačno preobraženje čovjeka i čitavog kozmosa kojim će se završiti historija čovječanstva, vrijeme prestati egzistirati, a nastati 'novo nebo i nova zemlja'. Kako je Berdjajev duboko uvjeren u egzistenciju Božju, Badrov smatra da je njegova filozofija teistička i, konkretno, kršćanska filozofija. Vrijednost vidi i u uvjerenosti Berdjajeva u apsolutnu vrijednost ljudske osobe jer je ona 'teandrička egzistencija'. Njegovu filozofiju proglašava personalističkom, ali i eshatološkom filozofijom jer je Berdjajev duboko uvjeren u to da se sudbina ljudske egzistencije i sudbina čitavog kozmosa može shvatiti samo u eshatološkoj perspektivi. Zaključno Badrov ističe:

»Berdjajevljeva filozofija završaje se s divnom vizijom diviniziranog čovječanstva u kraljevstvu Božjem, kraljevstvu vječnosti. A i čitav život N. Berdjajeva bio je vizija vječnosti u svim stvarima i nostalgija za vječnošću.«¹⁹⁶

Ante Kusić, profesor filozofije na Teologiji u Splitu, detaljnije obrađuje predstavnike kršćanskog egzistencijalizma, a to su po njemu: protestanti Søren Kierkegaard i Karl Barth, pravoslavci Dostojevski i Berdjajev te katolici Marcel i Mounier, kojima se donekle može pridružiti i Karl Jaspers. Berdjajeva sagledava u kontekstu eshatološke metafizike te smatra da se on tek 1936. djelom *Pet meditacija o egzistenciji* pridružio zapadnim egzistencijalistima, a da je dotada za svoje učitelje priznavao samo Solovjeva i Dostojevskog. Problem ljudske osobe kako ga poimlje Dostojevski okupirao je u potpunosti i Berdjajeva: apsolutna sloboda bez Boga ili življenje u kršćanskoj ljubavi u Bogu.

Kusić pronalazi i uočljive personalističko-religiozne crte Berdjajevljeva filozofiranja te raspravlja o tome što za Berdjajeva znači filozofiranje. Zaključuje da Berdjajevljevo učenje, nijećući ontološku i univerzalnu vrijednost razumom spoznatih nadosjetilnih istina, uključuje krajnji relativizam i subjektivizam. Berdjajevljevo učenje shvaća kao pokušaj spašavanja osobe u vrtlozima suvremenog društva. Ali Kusić, kao i ranije Kribl u doktorskoj disertaciji, misli da je taj pokušaj privlačan jer usmjeruje prema kršćanskom evanđeoskom idealu, ali ističe da taj ideal »nije moguće ostvariti jer ga Berdjajev krivo tumači u svom filozofskom sustavu«.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Isto, p. 331.

¹⁹⁷ Ante Kusić, »Kršćanski egzistencijalizam«, *Bogoslovska smotra* 34/2 (1964), pp. 237–262, na pp. 253–255.

Deset godina nakon svog doktorskog rada Josip Kribl objavljuje članak o egzistencijalnoj filozofiji Berdjajeva. U uvodu iznosi osnove filozofije egzistencijalizma radi lakšeg shvaćanja Berdjajeva i njegova poimanja slobode, a što je središte njegova filozofiranja i osnova da Berdjajev sâm sebe smatra egzistencijalistom, odnosno personalistom:

»Svojim egzistencijalizmom Berdjajev nastupa protiv idealističkog monizma koji je negirao slobodu čovjeka, ali i protiv skolastičkog dualizma.«¹⁹⁸

Kribl tvrdi da je pretpostavka Berdjajevljeve filozofije bogočovječna osoba – stalno i slobodno egzistentno djelovanje ljudske i božanske prirode, i to na način da duhovno–slobodno pobjeđuje duševno–tjelesno. Prikazuje zablude Berdjajeva u filozofiji, od kojih je najveća, a što je već više puta iznijeto od strane skolastičkih mislilaca, njegovo shvaćanje slobode. U članku »Kako egzistencijalizam gleda na čovjeka u društvu (Kierkegaard, Berdjajev, Jaspers i Marcel)«¹⁹⁹ Kribl razvija interes i za druge egzistencijaliste, ali središnje mjesto i dalje zauzima Berdjajev. Prikazuje misli tih egzistencijalista s obzirom na njihov pogled na Crkvu kao društvenu ustanovu, pojedinca i društvo, egzistenciju i zajednicu te daje kritički osvrt na njihovo viđenje. Za Berdjajeva i Kierkegaarda smatra da su svoja stajališta previše zaoštrili s pravoslavljem odnosno protestantizmom zbog shvaćanja slobode.

Kasnije, u članku »Egzistencijalna sloboda i transcendentalna zbilja u filozofiji S. Kierkegaarda i N. Berdjajeva«, Kribl se bavi razlikom i sličnošću između ovih dvaju filozofa. Zapaža da Berdjajev nije sklon Kierkegaardovu maštanju o Bogu kao apsolutnom gospodaru:

»Berdjajev razumski gleda na Krista, na vjeru, koju je Krist donio: ljubav k Ocu i bližnjemu — otkupljenje propete pravde, ali sam čin njegove vjere ostaje iracionalan upravo zato jer ga diktira njegova sloboda, koja to hoće, ali bez racionalnog obrazloženja. On odbija vjeru i religiozni život, koji se preokreće u tradicionalno shvaćanje i mutne forme! Za njega je vjera (egzistencijalna) uvijek u dubinama 'mističnog proživljavanja' koje nije moguće razumski protumačiti, i u ljubavi, koja se temelji na slobodi.«²⁰⁰

U članku »Refleksije nad poimanjem egzistencijalne slobode« Kribl se i dalje bavi četirima spomenutim egzistencijalistima kod kojih svi 'pravi vidovi' čovjekova života mogu biti temeljeni samo na egzistencijalnoj slobodi. Smatra

¹⁹⁸ Josip Kribl, »Berdjajeva egzistencijalna filozofija«, *Bogoslovska smotra* 37/1–2 (1967), pp. 280–291, na p. 283.

¹⁹⁹ Josip Kribl, »Kako egzistencijalizam gleda na čovjeka u društvu (Kierkegaard, Berdjajev, Jaspers i Marcel)«, *Crkva u svijetu* 7/2 (1972), pp. 141–158, na pp. 156–157.

²⁰⁰ Josip Kribl, »Egzistencijalna sloboda i transcendentalna zbilja u filozofiji S. Kierkegaarda i N. Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 9/1 (1974), pp. 31–37, na p. 37.

da je to osobito slučaj kod Berdjajeva, »za koga je filozofija filozofija slobode, a ne filozofija bića. I ako se hoće štogod reći o biću, onda je prvotno biće sloboda, jer je ona prije svega.«²⁰¹

Razmatranja o četirima egzistencijalistima i svoje tekstove o njima Kribl sublimira u habilitacijskoj radnji *Sloboda u egzistencijalnoj filozofiji S. Kierkegaarda, N. Berdjajeva, K. Jaspersa i G. Marcela*, koju objavljuje u vlastitoj nakladi 1974. Knjiga predstavlja kritičku evaluaciju shvaćanja slobode u četvorice navedenih egzistencijalno–personalističkih mislilaca, koji su svaki na svoj način nadahnuti kršćanstvom. U prvom dijelu knjige Kribl govori o slobodi u egzistencijalističkom smislu, tj. u smislu 'čisto' unutarnjeg, osobnog opredjeljenja. Shvaćanje odnosa između slobode i grijeha u Kierkegaarda, Berdjajeva i Jaspersa razlikuje se od shvaćanja Gabriela Marcela, koji zastupa službeno učenje Crkve. U drugom dijelu Kribl kritički pristupa filozofskim postavkama navedenih mislilaca. On shvaća da je kod ovih mislilaca karakterističan prijelaz od neautentičnog k autentičnom čovjeku, ali ne kroz ostvarenje samo u odnosu na drugog čovjeka nego i u odnosu čovjeka prema Apsolutnome. Taj odnos višeg reda ostvaruje se slobodnim odlukama autentičnih ličnosti koje se mogu snagom unutarnje slobode odmaknuti od neautentičnosti. Otuda je za Kribla zamjetno da svi ti pisci vjeru doživljavaju egzistencijalno i uz slobodnu odluku. Otuda oni, osim Marcela, grijeh shvaćaju relativistički i subjektivistički. Takav agnostički subjektivizam u pitanju vjere i moralnih načela, za Kribla koji nastupa sa skolastičke pozicije, nije filozofski održiv ni vjerski prihvatljiv.

Svoje predavanje »Berdjajevljevo egzistencijalno–eshatološko gledanje na čovjeka i svijet«, koje je održao u španjolskoj Pamploni 1972. godine, Kribl objavljuje kao članak, ali i u posebnom otisku. U njemu, osim već ranije iznijetih stajališta, ističe da Berdjajev potrebu ljudske slobode naglašava u pretjeranim i nepreciznim oblicima:

»Čini se da Berdjajev, koji u svom filozofiranju izbjegava 'racionalizaciju' tradicionalne filozofije, ipak previše pretendira na racionalizaciju te tajne koju bi želio preokrenuti egzistencijalno–stvaralačkom slobodom.«²⁰²

Godine 1977. Kribl objavljuje i članak u kojem se bavi problemom dobra i zla u Berdjajevljevoj etici. Odmah tu etiku određuje kao religioznu etiku, a u takvoj etici razlikovanje između dobra i zla usko je povezano s odnosom Boga i

²⁰¹ Josip Kribl, »Refleksije nad poimanjem egzistencijalne slobode«, *Bogoslovska smotra* 41/4 (1972), pp. 391–400, na p. 391.

²⁰² Josip Kribl, »Berdjajevljevo egzistencijalno–eshatološko gledanje na čovjeka i svijet«, *Bogoslovska smotra* 42/4 (1973), pp. 409–412, na p. 412.

čovjeka, ili – kako Kribl precizira – povezano je s pitanjem Božje i čovjekove slobode, slobode i milosti:

»Berdjajeva osobito zanima izvor, nastanak grijeha, nastanak zla. Ona odsudna antropološko-psihološka odluka, kojom je čovjek ustao protiv Boga.«²⁰³

Kako iz Berdjajevljeva nauka proizlazi da Bog sâm za sebe nije savršen te da postoji sloboda koja djeluje neovisno o Bogu, Kribl misli da se tu krije »velika praznina Berdjajevog filozofiranja«. ²⁰⁴ Iste godine on objavljuje i članak o Berdjajevljevoj antropologiji, unutar koje je ruski filozof zastupao stav da se u novije vrijeme zaboravio čovjek u svojoj dubini. Za Berdjajeva čovjek nije sitna čestica svijeta. U njemu je sadržana čitava zagonetka i rješenje svijeta. On sagledava stvaralačko djelovanje čovjeka-osobe, i to osobe u njegovu smislu riječi. A osoba (ne individuum) po njemu je temelj antropologije. Berdjajev naglašava nužnu razliku između osobe i pojedinca, između personalizma i individualizma:

»U specifičnoj podjeli osobe i individuumu Berdjajev naglašava da je osoba korelativ društvu, a individuum rodu. I to u tom smislu što osoba pretpostavlja postojanje drugih osoba, a individuum pretpostavlja postojanje roda.«²⁰⁵

Kao i mnogo puta dotada, dolazi do manjkavosti u Berdjajevljevu zaključivanju kada govori o 'meonskoj' slobodi nad kojom Bog nema vlasti. Zaključuje da je njegova »antropologija s jedne strane vrlo pozitivnog značaja, ali s načelne strane – terminološki gledajući – ipak pod svjetlom kritike«. ²⁰⁶

Godine 1981. Kribl objavljuje knjigu *Misli uz Berdjajevljevu »Vrijednost kršćanstva i nevrijednost kršćana«*. Smatra da je ta Berdjajevljeva rasprava zapravo apologija kršćanstva. Berdjajevljeve misli, koje su katoličke samo utoliko ukoliko su duboke kršćanske, uspoređuje s odstupanjima od koncilske misli; »ona se izvrsno uklapa u Berdjajevljevu kritiku kršćana koji ne žive onako kako ih je Krist učio živjeti.«²⁰⁷ Zaključuje da se Berdjajev oblikovao kao 'kršćanin posebne vrste': »on je doista slobodni kršćanin koji je izrekao vrlo pozitivne misli o Kristu i kršćanstvu, ali koji se nije ustručavao napadati

²⁰³ Josip Kribl, »Problem dobra i zla u etici N. Berdjajeva«, *Bogoslovska smotra* 47/1 (1977), pp. 87–100, na p. 87.

²⁰⁴ Isto, p. 100.

²⁰⁵ Josip Kribl, »Berdjajevljeva antropologija«, *Crkva u svijetu* 12/4 (1977), pp. 321–336, na p. 331.

²⁰⁶ Isto, p. 336.

²⁰⁷ Josip Kribl, *Misli uz Berdjajevljevu »Vrijednost kršćanstva i nevrijednost kršćana«* (Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1981), p. 6.

i na svoj način tumačiti Bibliju i Crkvu; nije Crkvi spočitavao samo gadosti ljudskog elementa već i njezin doktrinarno-dogmatski stav.«²⁰⁸

U knjizi *Eshatologija (Smrt-besmrtost, pakao-čistilište-raj – s onu stranu dobra i zla) Nikolaja Berdjajeva*²⁰⁹ u trima poglavljima, koja su naznačena u podnaslovu, Kribl opisuje i kritički, sa stanovišta katoličke dogmatike, etike i ontologije, sagledava eshatologiju u Berdjajevljevu djelu *O naznačenii čeloveka. Opit paradoksalnoi etiki*. Kako se Kribl ograničio na prikaz njegove eshatologije samo iz jednog djela, ostaje dojam nepotpunosti pri razmatranju Berdjajevljeve eshatologije.

Godine 1983. u vlastitoj nakladi Kribl izdaje i knjigu *Otkupljenje u mislima Nikolaja Berdjajeva*.²¹⁰ U njoj prikazuje, komentira i kritizira Berdjajevljeve misli o otkupljenju te ukazuje na to da se Berdjajev ne zaustavlja kod etike otkupljenja, nego razvija i etiku stvaralaštva. Pojašnjava da se taj novi oblik etike kod Berdjajeva nameće zbog toga što etika otkupljenja liječi čovjekov duh, ali mu ne daje operativne norme za rješavanje životnih problema. Do toga čovjek treba doći svojim stvaralaštvom, a stvaralaštvo jest čovjekov odgovor na poziv koji mu Bog upućuje.

Drugi katolički mislilac koji je puno pisao o Berdjajevu, ali sustavnije i preglednije, jest svećenik Ivan Devčić, sadašnji riječki nadbiskup, koji je u Rimu 1980. na Papinskom sveučilištu Gregoriana doktorirao iz filozofije tezom *Der Personalismus bei Nikolai A. Berdjajew. Versuch einer Philosophie des Konkreten*. Godinu dana kasnije Devčić u *Crkvi u svijetu* objavljuje članak »Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva«. Naglašava da se Berdjajev nije bavio subjektivizmom i individualizmom samo u svojoj prvoj knjizi već da je to ključni problem cijele njegove filozofije koji njegovu djelu daje unutrašnje jedinstvo i cjelovitost. U članku nastojati pokazati kako se taj problem postavlja u Berdjajevljevoj filozofiji i kako ga on u toku svojega filozofskog razvoja pokušava riješiti. Zaključuje da Berdjajev u konačnici vidi mogućnost pomirenja subjektivnog i objektivnog, individualnog i univerzalnog u etičkoj osobi. Ali budući da po Berdjajevu racionalno mišljenje, kao i sve objektivno i univerzalno, posljedica grešnog pada, ne pripada prvotnom stanju bitka: »Na taj način posljednja riječ pripada iracionalizmu i misticizmu.«²¹¹

²⁰⁸ Isto, p. 9.

²⁰⁹ Josip Kribl, *Eshatologija (Smrt-besmrtost, pakao-čistilište-raj – s onu stranu dobra i zla) Nikolaja Berdjajeva* (Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1982).

²¹⁰ Josip Kribl, *Otkupljenje u mislima Nikolaja Berdjajeva* (Zagreb: Vlastita naklada, Zagreb, 1983).

²¹¹ Ivan Devčić, »Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 16/2 (1981), pp. 134–144, na p. 143.

S obzirom na to da Devčić smatra kako etičko pitanje nije nešto sporedno, o tome i piše obrađujući etičku misao Berdjajeva. Važnost tog pitanja proizlazi odatle što je Berdjajev posvetio mnogo prostora etičkim pitanjima, a i »cijela je njegova filozofija po svojoj naravi etička.«²¹² Uočava personalistički karakter Berdjajevljeve etike, u kojoj je živa, konkretna, individualna osoba uzdignuta do etičkog subjekta i postavljena za najvišu etičku vrijednost i jedini kriterij etičkog vrednovanja. Kao sporan ističe Berdjajevljev odnos prema moralnom zakonu i s tim povezan etički iracionalizam, kao i njegovo shvaćanje slobode i čovjeka općenito, čije mogućnosti Berdjajev, prema Devčiću, ipak precjenjuje.

Sljedeći članak Devčić piše s intencijom iznošenja skice Berdjajevljeva personalizma kakav je u sebi. Prvo pokušava smjestiti Berdjajeva u sociološke i ideološke prilike Rusije krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, a potom prikazuje njegovo shvaćanje osobe i, konačno, daje njegovu personalističku kritiku vodećih suvremenih filozofskih i socijalnih teorija. A zaključuje ovako:

»definitivni sud o značenju Berdjajevljeve kritike može se donijeti samo ako se ispita njezin utjecaj na humanistički razvoj u marksizmu i na socijalnu nauku Crkve. A tih je utjecaja bez sumnje bilo.«²¹³

Pored navedenih katoličkih mislilaca iz ovog razdoblja vrijedi spomenuti i Bonifacija Perovića, koji je u zadnjem razdoblju svog života zaokruživao svoje cjelovito personalističko viđenje čovjeka i društva. Baveći se bitnim aspektom personalističke filozofije – razlikovanjem individuumu od osobe – on preuzima i razrađuje stavove onih za koje smatra da su to najdublje obradili: »francuski katolički mislioci: Jacques Maritain, Emmanuel Mounier, Gillet, Dellos, a kojima su prethodili Garrigou, Lagrange, Berdjajev, Eberhardt Welty i drugi.«²¹⁴

1984–1999.

U razdoblju 1984–1999. objavljeno je nekoliko prijevoda Berdjajevljevih knjiga. Godine 1984. izlazi iz tiska djelo *Ja i svijet objekata: pet razmišljanja o postojanju: ogled filozofije samoće, društva i zajednice*²¹⁵ u izdanju Kršćanske sadašnjosti, koje je s ruskog izvornika preveo Thaller, a predgovor i pogovor

²¹² Ivan Devčić, »Etička misao Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 17/1 (1982), pp. 31–41, na p. 31.

²¹³ Ivan Devčić, »Personalizam Nikolaja Berdjajeva«, *Bogoslovska smotra* 52/3 (1982), pp. 374–387, na p. 387.

²¹⁴ Bonifacije Perović, *Društvo u svom ljudskom liku: vrijednosti i društvene snage nove hrvatske izgradnje* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1979), p. 20.

²¹⁵ Nikolaj Berdjajev, *Ja i svijet objekata: pet razmišljanja o postojanju: ogled filozofije samoće, društva i zajednice* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1984).

napisao Kribl. Sljedeće 1985. godine u izdanju istog izdavača objavljena je knjiga *Duh i realnost*²¹⁶ koju su s ruskog preveli Thaller i Marko Kovačević. U Đakovačkim Selcima 1989. u biblioteci »U pravi trenutak« objavljen je prijevod *O vrijednosti kršćanstva i nevrijednosti kršćana*²¹⁷ koji je s njemačkoga preveo Kribl. Godine 1991. u Splitu ponovo izlazi *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope*²¹⁸ u Thallerovu prijevodu i s pogovorom Borislava Dadića.

U ovom se razdoblju pokazalo da marksizam očito ne može odgovoriti na probleme tzv. stvarnosti, već da može samo postaviti neka pitanja. Postalo je jasno da komunistička opcija ne može društvu pružiti nove etičke vrijednosti niti ostvariti integraciju društva, kao ni pomiriti naslijeđene suprotnosti. Književnik Miljenko Jergović svjedoči da je 1980-ih bilo inspirativno čitati Berdjajeva:

»Berdajevim se moglo pošteno iziritirati komitete koji su već bili u raspadu, komuniste koji će se već sutra premetnuti u nacionaliste. Danas kad o tome mislim, čini mi se da takvi i nisu imali većega neprijatelja od Nikolaja Berdjajeva.«²¹⁹

Da je osamdesetih nastupila institucionalna skleroza, ali da je Berdjajev i dalje ostao neprihvatljiv, pokazalo je *Savjetovanje o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva*, održano u Zagrebu 23. svibnja 1984. u organizaciji Komisije CK SKH za idejna pitanja i informiranje. Proklamirani cilj savjetovanja bio je da se »podstaknu i mobiliziraju stvaralačke snage kulture i teorije u cjelini, da se putem otvorenog i tolerantnog demokratskog dijaloga progovori kritički i meritorno (bez apriornih sudova, ideoloških shematizama i tendencija denuncijacije) o nizu otvorenih i kontroverznih ideoloških orijentacija u dijelu javnosti, posebno u pojedinim segmentima kulture i stvaralaštva.«²²⁰ Kao problem im se postavljaju idejna kretanja i pritisci »prvenstveno s desnih, građanskih idejno-političkih pozicija, koji nisu dominantne i ni izdaleka ne predstavljaju većinsko stanje društvene svijesti u kulturi i umjetnosti, ali koje su ipak karakteristične i indikativne, te pridonose pojavama nevjerice, defetizma i pasivnosti, idejne konfuzije, pa i zahtjevima (latentnim ili manifestnim) za revizijom našeg

²¹⁶ Nikolaj Berdjajev, *Duh i realnost: temelj bogočovječje duhovnosti* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985).

²¹⁷ Nikolaj Berdjajev, *O vrijednosti kršćanstva i nevrijednosti kršćana* (Đakovački Selci: Župski ured, 1989).

²¹⁸ Nikolaj Berdjajev, *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope* (Split: Laus, 1991).

²¹⁹ <http://www.jergovic.com/sumnjivo-lice/nadbiskup-ivan-devcic-propovijeda-djeci-i-pticama/> (pristupljeno 31. siječnja 2015.)

²²⁰ *** »Savjetovanje *Idejna borba u kulturi*«, *Naše teme* 28/7–8 (1984), pp. 1091–1148, na p. 1091.

revolucionarnog puta i samog socijalističkog sistema».²²¹ Vanja Sutlić u svom izlaganju, između ostalog, izriče:

»Ono što se poziva na svoju prošlost kapitulacija je pred neprijateljem koji ima nešto novo reći. Činjenica je da se danas više čita u pojedinim krugovima Berdjajev, Šestov, a Marx se smatra dosadnom literaturom. Onaj koji je Marxa napravio dosadnom literaturom, isto tako je, po mom mišljenju, kriv.«²²²

Zadnji negativni stav prema Berdjajevu od strane predstavnika komunističke vlasti, a koji bi se s današnjeg aspekta prije mogao shvatiti kao vapaj i potpuno promašena dijagnoza, dolazi od Stipe Šuvara, sociologa i političara, uvjerenog marksista. Pišući 1988. o jugoslavenskom socijalizmu »između vizija i posrtaja« on prosuđuje ovako:

»Iz arsenala teoloških i antikomunističkih proučavanja marksizma mnogi ljudi u nas i danas, i to sve više, grabe svoje oružje. S nekoliko decenija zakašnjenja kod nas pojedini tobože veliki intelektualci ponavljaju čak i teze Berdjajeva i njegovu kritiku boljševizma. Slušamo čak i teze da je za komunizam zrelo samo pravoslavlje, a nitko drugi u svijetu. Onda uzmite zaokupljenost da smo Balkan i da se balkaniziramo, da smo za tiraniju i despotiju – to je sve daleki odjek teorije orijentalnog despotizma <...>«²²³

Nakon 'kritike' Berdjajeva, Karla Witfogela, Bruna Rizzija i Đilasa on o 'zastoju socijalizma' zaključuje:

»Štošta je, dakle, čak i u našoj današnjoj marksološkoj ili 'marksističkoj' literaturi tek zakašnjelo i provincijalno preuzimanje ideologije i propagande građanskog društva, štošta su otpaci i zakašnjele recepcije, u provincijalnom izdanju, starih otkrića iz bijeloga svijeta. I tu smo mi padali na ispitu, utoliko što je naša Partija, izuzimajući svoje vrhove, Bakarićevu, Kardeljevu, Kidrićevu misao, ostala na razini jedne dosta niske, predmarksističke svijesti. Budući da je došlo do zastoja socijalizma, sve to ugrožava i samo razmišljanje o komunizmu i vjerovanje u komunizam <...> I u svemu tome stradava komunizam i kao ideja. Usudio bih se reći da se čitave generacije odgajaju na tome, zbog naših zastoja u razvoju socijalizma. Ne proučavamo, nakon Kardelja, Bakarića i nekolicine drugih, ni vlastito društvo, ni razvoj svijeta, pa i ne vidimo da se taj svijet, usprkos svemu, ipak mijenja u pravcu komunističke vizije, te da komunizmu ne zvone zvona, da mu nije odzvonilo. Mogao bih dokazivati Bakarićevu tezu, da smo na pragu stvaranja novog društva i u nas i u svijetu. A mi padamo na ispitu pod pritiskom

²²¹ Isto, p. 1091.

²²² Vanja Sutlić, »Dijagnoza vlastitih slabosti«, u: »Savjetovanje *Idejna borba u kulturi*«, *Naše teme* 28/7–8 (1984), pp. 1139–1142, na p. 1142.

²²³ Stipe Šuvar, *Vrijeme iskušenja: jugoslavenski socijalizam između vizija i posrtaja* (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), p. 241.

ideologije srednjih slojeva. Šverca se i u jugoslavenskom društvu Reganova poruka, da je komunizam otišao na smetlište historije.«²²⁴

Komunistička partija, koja je stvorena u Jugoslaviji 1921. i u kontinuitetu djelovala sve do raspada Jugoslavije, izvorni je produkt *Treće internacionale* i boljševizirana od samog početka pa do kraja. Otuda ne treba čuditi – do zadnjeg trenutka – negativan pristup mišljenju osvjedočenog antiboljševika Nikolaja Berdjajeva.

Krajem 1980-ih u Hrvatskoj se pojavio i prvi članak o Berdjajevu u ne-crkvenom časopisu. Srpski filozof Ratko Nešković 1989. objavljuje članak u časopisu *Politička misao* o Berdjajevu i Oktobarskoj revoluciji,²²⁵ gdje konstatira da je Berdjajevljevi politički, teorijski i osobni život određen s tri najbitnija odnosa: prema kršćanstvu, općoj temi Rusije i prema marksizmu i Oktobarskoj revoluciji. U radu se Nešković posebno usredotočuje na objašnjenje Berdjajevljeve revolucionarnosti, doživljaja Oktobarske revolucije (sovjetske vlasti), stavova prema komunističkoj ideologiji (marksističkoj teorijskoj poziciji i njezinim mogućnostima u ruskim prilikama) i prema političkim stavovima ruske emigracije. Osnovni referentni okvir autoru je Berdjajevljevo autobiografsko djelo *Samospoznavaja*, a ono za uvid u problematiku koju je autor obrađivao nije dovoljno.

Predrag Vranicki, dugogodišnji predstojnik Katedre za marksističku filozofiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, krajem stoljeća nakon nestanka marksizma s političke scene Europe, objavljuje djelo *Filozofija historije*, u kojem značajan broj kartica posvećuje Berdjajevu. U Rusiji je, zapaža Vranicki, postojala jaka struja idealističke misli, protkana tradicionalnim teološkim misticizmom koji je tamo imao duboke korijene. Kao glavnog predstavnika navodi Solovjeva, koji je utjecao između ostalih i na Berdjajeva.²²⁶ Zanimljivo je da konačno 'priznaje' kako je na ruskoj filozofskoj sceni, uz Plehanova, Buharina i Deborina, u prvoj polovici stoljeća u svakom pogledu najznačajnija ličnost Nikolaja Berdjajeva. Takav stav Vranickog nužno upućuje na pomisao – a kako to da ga onda, u metrima knjiga koje su marksisti napisali o ruskoj filozofiji toga doba, gotovo nikada nisu ni spomenuli? Iznosi Berdjajevljevi životopis i spominje mislioce koji su utjecali na njega. Smatra da je Berdjajev bio poznatiji i značajniji kao analitičar i kritičar moderne civilizacije nego kao autor općefilozofskih i filozofskohistorijskih pogleda. Detaljno analizira

²²⁴ Isto, p. 242.

²²⁵ Ratko Nešković, »Berdjajev i Oktobarska revolucija«, *Politička misao* 26/1 (1989), pp. 163–176.

²²⁶ Predrag Vranicki, *Filozofija historije*, Knjiga druga: Od kraja devetnaestoga stoljeća do Drugoga svjetskog rata (Zagreb: Golden marketing, 2002), p. 235.

Berdjajevljevu filozofiju historije koja se oslanja najviše na tradiciju Böhmea, Schellinga i Baadera. A to su sve metafizička, mistička i teozofska shvaćanja. Stoga Vranicki zaključuje:

»Berdjajevljeva filozofskohistorijska koncepcija pripada mističko-teološkim shvaćanjima kršćanske provenijencije pa je takvim svojim karakterom uglavnom irelevantna za modernu filozofiju i znanost. Međutim, oslanjajući se i inspirirajući se ranokršćanskim humanizmom, Berdjajev je povukao veoma radikalne humanističke konzekvencije u svom kritičkom odnosu prema suvremenoj civilizaciji.«²²⁷

»Ovo su bile osnovne misli jednog od najizrazitijih predstavnika kršćanskog personalizma i kršćanskog humanizma. S obzirom na njegove filozofskohistorijske koncepcije, bez obzira na neke dobre uvide i konstatacije, svojim jako intoniranim teološko-mističkim stavom Berdjajev nije mogao pridonijeti razvoju filozofskohistorijske misli. Suvremena filozofija, a posebno filozofija historije, ne priznaje nikakve teološke ili mističke misaone pretpostavke jer one nemaju nikakve osnove u ljudskom iskustvu i nedostupne su provjeri i racionalnom obrazloženju. Ali je Berdjajev iz tih kršćansko-mističkih principa povlačio veoma radikalne humanističke zaključke, te je svojim analizama i kritikama historije kršćanstva, a posebno kritičkim procjenama suvremene civilizacije, jedan od značajnijih predstavnika filozofsko-socijalne misli i jedan od onih koji su savjest suvremenog čovječanstva.«²²⁸

Berdjajeva 1980-ih citiraju i spominju mnogi intelektualci i umjetnici i izvan filozofskog, bilo katoličkog bilo marksističkog utjecaja. Tako npr. Aleksandar Flaker, književni teoretičar, u knjizi *Nomadi ljepote* na nekoliko mjesta spominje Berdjajeva dovodeći ga u vezu sa slikarstvom. Citira ga iz časopisa *Sofija* iz 1914. uz sliku »Zvezdana sonata« Mikolajusa Konstantinasa Čiurlionisa:

»Slikarstvo je izgubilo svoju materijalnost <...> Već su materijalna tijela Vrubeljeva zasjala. U Čiurlionisa iskusili smo podizanje stvari na drugu visinu. U Picassa su granice fizičkih tvari kolebljive.«²²⁹

Flaker spominje Berdjajeva i u raspravi u kontekstu likovnog kubizma:

»Ovakvu smjenu perspektiva poznajemo iz likovnog kubizma, pa nije nimalo slučajno, već prije, Berdjajev nazvao Bijeloga 'kubista u književnosti' i uspoređivao njegove tekstove s 'Picassovim slikarstvom' u kojemu, prema Berdjajevu, 'gine ljepota utjelovljena svijeta', sve se raspada i raslojava, a Picassova 'me-

²²⁷ Isto, p. 482.

²²⁸ Isto, p. 486.

²²⁹ Aleksandar Flaker, *Nomadi ljepote: Intermedijalne studije* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988), p. 39.

toda raslojavanja organskog bitka' očigledna je i u Ananasu, u kojemu se doista 'raspada' i gine pod udarcima 'pištanja i treske' Ljepota – sunčeva zalaska«. ²³⁰

I u *Pojmovniku ruske avangarde* Flaker ističe da su na Kazimira Maleviča i druge ukrajinsko-ruske slikare utjecala učenja na razmeđu 19. i 20. st. stoljeća koja su utjecala na ruski duhovni život. Poimenično se od njih spominje i Berdjajev, ²³¹ a autori pojmovnika ističu i izjavu Berdjajeva da »Picasso nije nova umjetnost nego kraj stare«. ²³²

Dominantna tema u zadnjem desetljeću 20. stoljeća na ovim prostorima bila je velikosrpska agresija na Hrvatsku. Berdjajev je spominjan čak i u tom kontekstu. Slaven Letica pišući o Jovanu Raškoviću, srpskom pobunjeničkom političaru iz Hrvatske, navodi da je srpstvo kojim se on intelektualno, i to vrlo površno, napajao, bilo srpstvo Dobrice Ćosića i »mistično, anarhističko i nihilističko pravoslavlje ruskog prognanika i kršćanskog filozofa Nikolaja Aleksandroviča Berdjajeva«. ²³³ Raškovića kvalificira kao 'čovjeka s posuđenim razumom', krivotvoritelja i prepisivača tuđih teorija, osobito Berdjajevljevih. Letica prikazuje prosudbu novinara i publicista Ive Žanića iz 1989. da je Rašković u svojoj »Pristupnoj besjedi« prilikom primanja u Srpsku akademiju nauka i umetnosti plagirao *Iščekivanje Mesije* Nikolaja Berdjajeva. ²³⁴ Letica kao potvrdu Žanićeva nalaza uspoređuje misli koje Berdjajev namjenjuje Židovima s mislima koje Rašković upućuje Srbima:

»Berdjajev o Židovima

'Istorijska sudbina židovskog naroda ne može se materijalistički objasniti.'

'Sa svake materijalističke i pozitivno-istorijske tačke gledišta ovaj je narod već odavno trebao da prestane postojati.'

'Njegova sudbina se ne može objasniti procesima prilagođavanja.'

'Življenje jevrejskog naroda u istoriji, njegova neistrebljivost, produženje njegove egzistencije u sasvim naročitim uslovima ukazuje na posebne mistične osnove njegove istorijske sudbine.'

²³⁰ Isto, p. 71.

²³¹ *Pojmovnik ruske avangarde*, Osmi svezak, ur. Aleksandar Flaker i Dubravka Ugrešić (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990), pp. 145–146.

²³² Isto, p. 159.

²³³ Slaven Letica, *Obećana zemlja: politički antimemoari* (Zagreb: Globus International, 1992), p. 396.

²³⁴ U Beogradu se, u izdanju Panpublika 1988. pojavila knjiga *Iščekivanje Mesije* koju je priredio Bojan Jovanović. U knjizi se nalazi tekst Nikolaja Berdjajeva »Mesijanska svest i istorija«, pp. 89–103. Ostali zastupljeni autori: René Fülöp-Miller, Max Weber, Jean Chevalier i Mircea Eliade.

‘Oko sudbine jevrejstva odigrava se naročiti napregnuti dramatism istorije.’

‘Židovski narod ima napregnuti istorijski karakter, napregnutu istorijsku subinu.’

Rašković o Srbima

‘Pošto počiva na mitu, historijska sudbina srpskog naroda ne može se racionalno objasniti.’

‘Baš sa pozitivnog historijskog gledišta, natopljen i preplavljen mitskim, iracionalnim, srpski narod je već odavno morao da prestane postojati.’

‘Sudbina srpskog naroda ne može se, kao što je to s većinom drugih naroda slučaj i pravilo, objašnjavati racionalnim prilagođavanjem smisla pravih podhvata.’

‘Začuđujući su neistreblijvost i produženje postojanja srpskog naroda u najnepogodnijim uslovima.’

‘Oko sudbine srpstva gomila se dramatičnost istorije.’

‘U karakteru potencijala srpskog naroda nalazi se napregnuta historijska sudbina.’²³⁵

Da je i u katoličkim krugovima došlo do svojevrsne demokratizacije i otvaranja prema svjetovnim krugovima, najbolje ilustriraju dva članka u *Obnovljenom životu* srpskog pisca i prevoditelja Mirka Đorđevića, koji je bio cijenjen i prije u katoličkim krugovima zbog prijevoda Berdjajevljevih knjiga te svojih članaka i komentara s personalističkih pozicija. U prvom članku iz 1987. Đorđević pokazuje da je još Plehanov vrlo rano primijetio proročku odrednicu kod Nikolaja Berdjajeva, filozofa slobode.²³⁶ Prvo upućuje na to da se u ruskome duhovnom prostoru od kraja prošlog do sredine prošlog stoljeća po tom tonu i po tom glasu raspoznaje Berdjajev kao ‘filozof slobode’, utemeljivač ‘novog hrišćanstva’ na osnovama ‘nove religijske svijesti’, kako se u njegovo vrijeme nazivao duhovni pokret danas poznat kao *ruska duhovna renesansa*. Nakon prikaza života i rada N. Berdjajeva Đorđević ističe da je on nesumnjivo ideološki protivnik boljševizma jer smatra da svaki ideološki monizam, svaka teorija svedena na nivo ‘upotrebljivosti’, završava sasvim konkretno u vodama političkoga totalitarizma. Đorđević iznosi i zgodu kada je Berdjajev u Parizu prijateljevao s francuskim personalistima, da mu je Gabriel Marcel prigovarao da je ‘anarhist’, što je dovelo do zahlađenja u njihovim odnosima.

U povodu objavljivanja prijevoda Maritainove knjige *Cjeloviti humanizam* Đorđević u svom osvrtu, između ostalog, ističe da upravo u tom djelu

²³⁵ Letica, *Obećana zemlja*, pp. 399–400.

²³⁶ Mirko Đorđević, »Nikolaj Berdjajev – prorok i mislilac«, *Obnovljeni život* 42/5 (1987), pp. 433–443, na p. 433.

nalazimo bit Maritainove misli, a ono je nastalo 1936. godine, u vrijeme koje je obilježeno susretom N. A. Berdjajeva i kruga oko časopisa *Esprit*. To ga je navelo da uspoređi neke njihove ideje, posebno one koje su uspoređivali i sami, u osobnim susretima i u svojim spisima. Đorđević zaključuje da onoliko koliko jedan Maritain iskoračuje iz tradicionalne latinske kulture – toliko Berdjajev smjelo zakoračuje u tu istu kulturu, pa su prema tome razlike u duhovnom porijeklu nešto što im nimalo nije smetalo:

»U svakom slučaju, tu se spajaju moć zapadne spekulacije i blistava ‘igra uma’ s nekom egzistencijalnom žudnjom za novim odgovorima pred novim znacima u vremenu«. ²³⁷

Kribl i u ovom razdoblju objavljuje brojne članke, brošure i knjige o Berdjajevu. Godine 1984. piše osvrt na Berdjajevljevu knjigu *Duh Dostojevskog* te na predgovor Mirka Đorđevića i pogovor Nikole Miloševića. ²³⁸ U osnovnim crtama najprije prikazuje samog Berdjajeva, a onda se vraća predgovoru i pogovoru. Smatra da bi adekvatniji prijevod naslova bio *Naziranje Dostojevskog na svijet* kako je to već ranije preveo Thaller. Kribl, koji se vjerojatno nije slagao s Miloševićem još od početka 1960-ih godina, podvrgava kritici njegov tekst. Ne prihvaća da je Milošević pokazao neke proturječnosti kod Berdjajevljeva nauka o slobodi, dobru i zlu, jer se prema Kriblu svugdje i ne radi o proturječnostima. Zamjera mu i mišljenje da Berdjajev ne razlikuje »ravan književnog dela i ravan filozofskih tvorevina«. Kribl naglašava da je Berdjajev već davno prije rekao da ga zanima Dostojevski s misaone strane te smatra da Milošević ne razlikuje dvije sfere Berdjajevljeva filozofiranja, a to je sfera etičkog i sfera egzistencijalno-religijskog stadija. U prvoj se gleda na pravednost i pravičnost, a u drugoj na dublju zbilju, zbilju ljubavi koja se pokazuje u kršćanskim okvirima kao najveća zapovijed. Sličnu recenziju o istom djelu objavljuje Kribl i pod naslovom »Različit pristup filozofiji Nikolaja Berdjajeva« u časopisu *Crkva u svijetu*. ²³⁹ Nakon što je iznio gore navedene stavove Kribl se čudi što na temelju čitanja Miloševićeva pogovora nije mogao shvatiti je li Dostojevski religiozan pisac ili nije.

²³⁷ Mirko Đorđević, »Integralni humanizam: U povodu objavljivanja knjige *Cjeloviti humanizam* KS 1989«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 279–283, na p. 279.

²³⁸ Josip Kribl, »Nikolaj Berdjajev, *Duh Dostojevskog*, NIRO Književne novine, Beograd, 1981, predgovor i prevod: Mirko Đorđević, pogovor: Nikola Milošević, naslov originala: Nikolaj Berdjajev, *Mirosozercanie Dostoevskogo*, YMCA Press, Pariz, 1968.«, *Bogoslovska smotra* 54/1 (1984), pp. 182–186.

²³⁹ Josip Kribl, »Različit pristup filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 20/1 (1985), pp. 92–99.

Godine 1990. Kribl objavljuje i knjižicu *Tko je veliki inkvizitor? Slijedom Miloševićeve 'revizije' Berdjajeva i Dostojevskog*²⁴⁰ u kojoj dodatno razrađuje prethodno obrazloženo neslaganje s Miloševićevim shvaćanjem Dostojevskog i Berdjajeva.

Nakon recenzije knjige *Ja i svijet objekata*,²⁴¹ u kojoj pohvaljuje knjigu i odluku Kršćanske sadašnjosti da tiska to djelo, Kribl 1986. piše članak o Berdjajevljevu utjecaju kod nas.²⁴² Iako taj članak ima intenciju prikazati recepciju Berdjajeva na našim prostorima, u njemu je očita netočnost, nepotpunost i vjerojatna prisutnost samocenzure. Kribl, kao i svi ostali autori koji su pisali o Berdjajevu nakon Drugoga svjetskog rata nikada, osim prevoditelja Thallera, nisu spomenuli ni jedno ime koje je prije tog rata pisalo o Berdjajevu. Izuzetak je nekoliko manje relevantnih radova koje Kribl navodi u literaturi svoga doktorskog rada (Eugen Anišić, Ivan Esih i Dominik Barač). Kribl i u ovom tekstu smatra da je za prijevode bio najzaslužniji Nikola Thaller, zaljubljenik u Berdjajevljeve misli. Spominje djela koja je preveo na hrvatski, ali pogrešno navodi da je esej »O duhovnom malograđanstvu« 1937. preveo Thaller. Taj je esej preveo Dušan Žanko. Isto tako, tekstovi »Sudbina kulture« i »O duhovnom malograđanstvu« nisu objavljeni kako Kribl navodi u *Bogoslovskoj smotri*, već u *Hrvatskoj smotri*. Ostaje nejasno je li u pitanju obična greška ili namjerno nespominjanje jer su i Dušan Žanko i *Hrvatska smotra* tada bili doživljavani izrazito negativno i u kontekstu zabrane.

Kribl priopćuje da su Thallerovi prijevodi Berdjajevljevih djela, koja nisu dotada bila tiskana: *Ja i svijet objekata*, *Duh i realnost*, *Etika ili djelo o pozivu čovjeka* te *O dostojanstvu kršćanstva i nedostojnosti kršćana*, duboko utjecali na kršćanski život mlade inteligencije ratnog i poratnog razdoblja. Ti su se mladi ljudi okupljali oko prevodioca Nikole Thallera te na izvorima proširivali i produbljivali svoje duhovne poglede i životne sadržaje. Sami su mu pomagali prepisivati njegove prijevode. Ovaj navod, s obzirom na karakter i duhovno stanje Nikole Thallera, precjenjivanje je Thallerove uloge. Kribl nadalje obaveštava da je kod Thallera vidio i druge više-manje dovršene prijevode Berdjajevljevih djela, kao što je *Filozofija slobodnog duha* u dva dijela. Nabraja koja su djela prevedena na srpski jezik, a spominje i to da je na slovenskom

²⁴⁰ Josip Kribl, *Tko je veliki inkvizitor? Slijedom Miloševićeve 'revizije' Berdjajeva i Dostojevskog* (Zagreb: Župni ured Nova Bukovica, 1990).

²⁴¹ Josip Kribl, »N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata* – Pet razmišljanja o postojanju – Ogledi filozofije samoće, društva i zajednice. S ruskog izvornika preveo dr. Nikola Thaller, izd. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984« (recenzija, prikaz), *Bogoslovna smotra* 55/1–2 (1985), pp. 268–270.

²⁴² Josip Kribl, »Nikolaj Berdjajev i njegov duhovni utjecaj kod nas«, *Bogoslovna smotra* 56/1–2 (1986), pp. 99–106.

jeziku Janez Vodopivec izdao svoju disertaciju pod naslovom *Kršćanstvo in cerkev pri Nikolaju Berdjajevem*. Nakon toga Kribl zaključuje:

»Iz svega moramo reći jedno: ako ponešto poznajemo prijevode Berdjajevljevih djela na hrvatski ili srpski jezik, koje smo na početku teksta naveli, onda nam jedino ostaje puka istina: svojim mislima Berdjajev je u našim okolnostima i našim mogućnostima djelovao vrlo pozitivno.«²⁴³

Ipak smatra da Berdjajevljevo tumačenje slobode ne dolazi toliko do izražaja u hrvatskim i srpskim prijevodima. O utjecaju ruskoga filozofa na hrvatsku i srpsku inteligenciju Kribl zaključuje ovako:

»Neobična pravda koju zastupa Nikolaj Berdjajev nenasilno je rješavanje socijalnih pitanja, ali svakako rješavanje pravde koja je osvijetljena ljubavlju Bogočovjeka Krista. Tim Berdjajevljevim mislima mogla su se hraniti predratna, ratna i poratna pokoljenja hrvatske i srpske inteligencije. U tim je okvirima Nikolaj Berdjajev mislilac i pisac pozitivne kršćanske antropologije.«²⁴⁴

Godine 1991. Kribl piše članak o Berdjajevljevu shvaćanju Crkve. U njemu se oslanja na Berdjajevljeve misli iz djela *O vrijednosti kršćanstva i nevrijednosti kršćana*. Smatra da svojim egzistencijalnim gledanjem Berdjajev izgrađuje svoj pojam 'prave Crkve', koja se ne može poistovjetiti ni s katolicizmom ni pravoslavljem, niti s bilo kojom socijalno-religioznom institucijom:

»To bi bila zapravo mistična Crkva ili Crkva unutarnje povezanosti. On je naziva 'Ivanovom Crkvom' nasuprot vanjskoj, zakonskoj 'Crkvi Petrovoj'.«²⁴⁵

Stoga se Berdjajev radije naziva kršćaninom nego pripadnikom bilo koje socijalne organizacije, bilo Katoličke ili Pravoslavne Crkve. Kribl zaključuje kao pozitivno da nas Berdjajevljevo razmišljanje može voditi prema većem sjedinjenju kršćanskih Crkava, a Berdjajevljev put u tom je smislu, filozofski gledano, sigurna težnja k jedinstvu.

Juraj Kolarić u nekrologu Josipu Kriblu navodi da je ostavio iza sebe i nekoliko djela u pripremi za tisak. Između ostalog i djelo *Egzistencijalna antropologija Nikolaja Berdjaja* na 281 stranicu.²⁴⁶

Jedan od značajnijih događaja u 1990-ima u recepciji Berdjajeva u Hrvatskoj bilo je i ponovno pojavljivanje Thallerova prijevoda *Novo srednjovjekovlje*:

²⁴³ Isto, p. 106.

²⁴⁴ Isto, p. 106.

²⁴⁵ Josip Kribl, »Berdjajevljevo shvaćanje Crkve«, *Crkva u svijetu* 26/2–3 (1991), pp. 160–171, na p. 166.

²⁴⁶ Juraj Kolarić, »In memoriam prof. dr. Josip Kribl (12. I. 1924. – 9. V. 1994.)«, *Bogoslovska smotra*, 65/1 (1985), pp. 167–170, na p. 169.

razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope 1991. u izdanju splitske izdavačke kuće Laus. Pogovor knjizi piše filozof Borislav Dadić, koji je devedesetih vodio kolegij o misli Nikolaja Berdjajeva na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove i zainteresirao mnoge studente za ovog filozofa. Dadić, koji visoko vrednuje Berdjajeva, u pogovoru smatra da je Berdjajev svjestan hipokrizije misli na početku dvadesetog stoljeća, koja robuje autoritetu. Iako je u analizi povijesnog stanja bio inspiriran mišlju Spenglera, Berdjajev u svojoj filozofiji ide dalje od njega. Ne utapajući se u njegov skepticizam, Berdjajev svoju filozofiju svijeta temelji na kršćanskoj nadi, upravo na onom osloncu koji je izgubila cjelokupna europska misao i kultura njegova doba.²⁴⁷ Dadić iznosi kratki životopis Berdjajeva te izlaže glavna filozofska pitanja Berdjajevljeve filozofije. Daje također neke njezine prepoznatljive odrednice i specifičnosti u razvoju njegove misli. Osvrće se i na okolnost da Berdjajeva najčešće nazivaju kršćanskim egzistencijalistom.²⁴⁸ Dadić tvrdi da je Berdjajev iznad svega bio religijski filozof. Bio je kršćanin koji je filozofirao o Bogu, čovjeku i svijetu.²⁴⁹ U knjizi se nalazi i dodatak »Prijevodi na hrvatski i srpski jezik«, gdje su popisani dotadašnji prijevodi knjiga i članaka Nikolaja Berdjajeva na ta dva jezika.

Godine 1984. Ivan Devčić piše prikaz dviju knjiga o Berdjajevu. Radi se o knjigama *Nicolai Berdjaev. La morale. I valori morali nella riflessione di Nicolai Berdjaev* (Napoli, 1984) Luigia Meduse i *Otkupljenje u mislima Nikolaja Berdjajeva* Josipa Kribla. Između ostalog, Devčić konstatira da interes za Berdjajevljevu misao ne jenjava te da se njegova djela i dalje intenzivno proučavaju, komentiraju i prevode.²⁵⁰

U ovom razdoblju Devčić u pet svojih radova²⁵¹ različite tematike spominje, citira ili se poziva na Berdjajeva, a 1991. objavljuje članak »Društvena misao Nikolaja A. Berdjajeva«,²⁵² za koji mu je povod dao prijevod Berdjajevljeva

²⁴⁷ Borislav Dadić, »Nikolaj Berdjajev – vitez čovjekove slobode«, u: Nikolaj Berdjajev, *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope* (Split: Laus, 1991), pp. 139–151, na p. 140.

²⁴⁸ Isto, p. 143.

²⁴⁹ Isto, p. 144.

²⁵⁰ Ivan Devčić, »Dva novija osvrta na Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 19/3 (1984), pp. 307–308.

²⁵¹ Vidi Ivan Devčić, »Tematiziranje Boga u suvremenoj filozofiji«, *Crkva u svijetu* 21/2 (1986), pp. 191–211, na p. 203, 204, 206, 207 i 208; Ivan Devčić, »Bit i istina religije«, *Crkva u svijetu* 22/2 (1987), pp. 101–114, na p. 103 i 106; Ivan Devčić, »Osoba kršćanski novum«, *Crkva u svijetu* 23/1 (1988), pp. 5–16, na p. 6, 7, 8, 9, 11 i 15; Ivan Devčić, »Kritički odnos Crkve prema potrošačko-hedonističkom mentalitetu«, *Bogoslovska smotra* 65/3–4 (1996), pp. 477–494, na p. 492; Ivan Devčić, »Nada i kriza novovjekovnih utopija«, *Riječki teološki časopis* 9/1 (1997), pp. 13–39, na p. 19, 20, 35 i 38.

²⁵² Ivan Devčić, »Društvena misao Nikolaja A. Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 26/2–3 (1991), pp. 143–159.

djela *Filozofija nejednakosti*. Na to se djelo u prvom dijelu članka pretežno i poziva, dok se u drugom služi i ostalim njegovim djelima. On ističe da se usporedo s promjenom Berdjajevljeva odnosa prema kriticismu i marksizmu razvija i sazrijeva njegova društvena filozofija, koju u glavnim crtama sistematski izlaže i komentira. Devčić upozorava i na Berdjajevljev utjecaj na katolički društveni nauk, osobito u dokumentima *Mater et magistra*, *Gaudium et spes* i *Populorum progressio*, jer taj je utjecaj, ako ne u direktnom, barem u indirektnom smislu postojao preko nauka katoličkih filozofa, čiji se nauk oblikovao pod utjecajem Berdjajevljevih shvaćanja.²⁵³ Prema Devčiću, Berdjajevljeva društvena filozofija ima antimoderno i postmoderno značenje, a to je vidljivo i u njegovim odgovorima na sva važnija društvena pitanja. Skreće pozornost i na sličnosti između Berdjajevljeva i katoličkoga društvenog nauka u pitanju kritike modernih društvenih teorija, poimanja osobe i slobode, države i vlasti, ekonomije i hijerarhije vrijednosti, rada i vlasništva te religioznog utemeljenja društva i reformističkog pristupa društvenim promjenama.²⁵⁴

Simbolično, nakon gotovo cijelog stoljeća, 1999. pojavljuje se i ukoričena cjelovita studija o Berdjajevu, a to je Devčićeva knjiga *Osmi dan stvaranja: Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva*. Korijeni te knjige sežu u Devčićeve disertaciju, a nastajala je, prema autorovim riječima, tijekom više godina, čak i desetljeća. Prva su tri poglavlja iz te disertacije, a pogovor knjizi napisao je beogradski profesor Nikola Milošević. Knjiga sadrži šest većih cjelina, a na kraju se donosi opći zaključak i dodatak o ruskom personalizmu. Uvršteni su i opširni bio-bibliografski podaci, koji uključuju bogat izbor literature o Berdjajevu. Treba primijetiti da je i ovdje zastupljen mali broj tekstova hrvatskih autora. Među njima nema onih koji su se javili prije Drugoga svjetskog rata.

U polazištu rada istaknute su dvije teze:

1. ideja osobe prvotna je Berdjajevljeva intuicija kojoj je on ostao do kraja vjeran;
2. u njegovoj filozofiji postoje razvojne faze kronološki i logički.

Kronološko-evolutivnom metodom Devčić prati životni put i filozofski razvoj Berdjajeva od početaka filozofiranja do pune zrelosti, što je i nužno jer se njegova misao kretala od marksizma, preko različitih pravaca, sve do personalizma. Stoga u samom uvodu Devčić navodi da Berdjajev »ne spada među one filozofe koji svoje ideje izlažu i razvijaju logično i sustavno«.²⁵⁵ U

²⁵³ Isto, p. 144.

²⁵⁴ Isto, p. 159.

²⁵⁵ Ivan Devčić, *Osmi dan stvaranja: Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1999), p. 13.

prvom dijelu prikazano je rano marksističko razdoblje Berdjajeva, koji tada zastupa radikalni univerzalizam i monizam, a potom i njegov kritički odmak od marksizma. Udaljavanje od marksizma i njegov razvoj misli kreće prema etičkom personalizmu, što je tema drugog dijela. Treći dio sadrži prikaz Berdjajevljeve potrage za novim temeljima njegove filozofije koja će u većoj mjeri jamčiti slobodu i individualnost ljudske osobe, a što ga dovodi do metafizičkog monoppluralizma, koje Devčić označava kao razdoblje mističko-religioznog idealizma. Već u toj etapi Berdjajev je naglašavao temu slobode, ali je taj pojam miješao s logosom i kršćanskim poimanjem Boga stvoritelja. Stoga je slobodi u shvaćanju Berdjajeva posvećeno četvrto poglavlje pod nazivom »Od ontologije do meontologije«. Devčić prikazuje kako Berdjajev razvija teoriju o 'nestvorenoj slobodi' da bi riješio teodicejski problem, odnosno da Boga oslobodi od odgovornosti za zlo u svijetu. Kako 'nestvorena sloboda' ne može sama od sebe, bez Božje intervencije, proizvesti svijet, a sama od sebe može 'rodit' samo Boga, da bi proizvela i svijet, potreban je Božji zahvat. Devčić smatra da Berdjajev time još više komplicira teodicejski problem dovodeći u pitanje Božju jedinstvenost i apsolutnost. Slijedom toga kao upitno se pojavljuje i pitanje čovjekove slobode i stvaralaštva. Kako je Berdjajev postavio slobodu kao prapočelo sve stvarnosti, onda mu se stvaralaštvo nametnulo kao središnji ontološko-antropološki pojam, o čemu Devčić opširno piše u petom dijelu svoje knjige. Razlaže što Berdjajev podrazumijeva pod stvaralaštvom i kako tu ideju primjenjuje na umjetnost, spoznaju, etiku i društvo. U stvaralaštvu Devčić, kao i sam Berdjajev, vidi objektivaciju kao ključni i složeni pojam te se njime bavi u šestom dijelu. Berdjajev objektivaciju (objektivna realnost, objektivni svijet) shvaća po modelu Marxove teorije o fetišizmu robe, ali se koristi i Platonovim i Kantovim dualizmom. Da bi opisao stanja i odnose unutar svijeta objekata, Berdjajev se služi Hegelovom dijalektikom 'gospodara i roba' i Marxovim 'otuđenjem' i egzistencijalističkom analizom čovjekova postojanja u svijetu. U konačnici Devčić tumači kako se po Berdjajevu objektivacija može prevladati samo stvaralaštvom, a što Berdjajev nije iznio na logičan i sustavan način. U općem zaključku Devčić zauzima stav da unatoč zamjerkama

»Berdjajev nije ni kompilator ni eklektik, nego izvoran mislilac koji svoju filozofiju razvija prvenstveno u dijalogu sa životom, a zatim i s drugim filozofima, ukoliko u njih traži odgovore na probleme koje rješava, prihvaća ono što smatra ispravnim i daje svemu pečat svog stvaralačkog genija. A ako se pitamo po čemu je on najoriginalniji, nema sumnje da je to ideja stvaralaštva.«²⁵⁶

²⁵⁶ Isto, p. 331.

Zaključak

U svojim filozofskim djelima Berdjajev uzima u obzir religijsku i duhovnu tradiciju svojega naroda svjestan uzroka i tragičnosti povijesnih prijeloma u prošlom stoljeću, kao i apokaliptične usmjerenosti svjetskih kretanja. Teži u tom sveopćem kaosu uspostaviti smisao usmjeravajući se prema metapovijesnom i metafizičkom obzoru. Kao takav Berdjajev je kao rijetko koji strani mislilac, u Hrvatskoj prisutan od početka do kraja 20. stoljeća, od izrazito negativne do izrazito pozitivne recepcije.

Prvi je put u Hrvatskoj Berdjajev spomenut raritetno rano, još 1901. dok je bio potpuna nepoznanica europskoj javnosti, i to u nepotpisanim vijestima iz Rusije u časopisu *Vienac*, koji je tada uređivao Gjuro Arnold. Do sredine 1920-ih godina Berdjajev se spominje samo uzgredno i bez izraženog stava o njegovu nauku, i to iz pera novinara i književnih kritičara kao što su Josip Pasarić, Dragutin Prohaska, Sergej Čahotin, Nikolaj Fedorov i Ivan Esih.

Nakon toga prisutan je stalni sukob oprečnih duhovnih i ideoloških strujanja koji dovodi i do stavova *pro et contra* u odnosu na Berdjajeva. Iz ideoloških razloga izrazito negativan i preziran odnos prema Berdjajevu započinje i održava ga više od pola stoljeća veliki Lenjinov pobornik Miroslav Krleža, koji zapada u klopku trockističkog shematizma, permanentno napadajući nemarksističke mislioce ideološkim, izvanfilozofijskim i emocionalnim pristupom, a vrlo često iz akcidentalnih pobuda. Negativan stav prema Berdjajevljevu 'prenaglašavanju' pravoslavlja zauzima svećenik Andrija Radoslav Glavaš, što je rijetkost za katoličke mislioce.

Mislioni kršćanskog usmjerenja uglavnom prihvaćaju Berdjajeva kako zbog bliskosti njegova nauka kršćanstvu tako i zbog njegove demontaže ruske komunističke ideologije. U takvu ozračju do kraja Drugoga svjetskog rata prisutan je pluralitet mišljenja te se objavljuju prijevodi Berdjajevljevih djela, prikazuju neka njegova učenja, pojavljuju se članci o njemu ili se poziva na njega s pokušajem opravdanja ili osporavanja nekog stava. U tome se pristupu ističu radovi Bonifacija Perovića, Nedjeljka Subotića, Jurja Paše, Eugena Anišića, Ante Katalinića, Stjepana Zimmermanna, Vendelina Vasilja i Dominika Barača. Prijevode iz toga doba potpisuje uglavnom Nikola Thaller, a kraće članke još prevode Matija Petlić, Krsto Spalatin i Dušan Žanko. Iz predratnog razdoblja vrijedan doprinos recepciji Berdjajeva predstavlja i djelo *Agonija Europe* Bogdana Radice, u kojem je Berdjajev kao tadašnji vrhunski europski intelektualac jedan od Radićinih sugovornika.

Nakon Drugoga svjetskog rata uslijedio je represivni pristup prema svima koji nisu prihvaćali proklamirani marksistički pogled na svijet. U takvu okružju spomen Berdjajeva očito nije bio poželjan, a ako se njegovo ime i nađe u ne-

kom tekstu, ono je u negativnom, etiketirajućem smislu. U takvu ga kontekstu spominju npr. Marin Franičević, A. A. Isbah (pseudonim), Dragan M. Jeremić, Rudi Supek i, naravno, Miroslav Krleža.

I u poslijeratnom razdoblju Berdjajev je bio prihvatljiv za katoličke mislioce, što je osobito vidljivo iz članaka i knjiga Josipa Kribla, Bonifaca Badrova i Ante Kusića.

Političkim otvaranjem bivše Jugoslavije u 1960-ima i na području kulture i filozofije događa se mala, ali primjetna demokratizacija. Počinje se češće spominjati Berdjajev, ali više ne samo na razini etiketiranja. U pojedinim, osobito književnim i umjetničkim krugovima čitanje Berdjajeva postaje obvezno i on do kraja osamdesetih zadobiva status 'kultnog pisca', a to predstavnici službene marksističke ideologije osuđuju. Averziju prema Berdjajevu naročito iskazuju Stipe Šušar i Vanja Sutlić. U 1980-im ponovno se pojavljuju, prvi put nakon Drugoga svjetskog rata, prijevodi nekih njegovih djela.

S propašću socijalizma dolazi do nove kvalitete u recepciji Berdjajeva te konvergencijskih tendencija različitih mislilaca o njegovoj nespornoj veličini. Tako npr. Predrag Vranicki, marksistički filozof, u svom djelu *Filozofija historije* značajan broj kartica posvećuje Berdjajevu svrstavajući ga u najznačajnije osobe na ruskoj filozofskoj sceni u prvoj polovici stoljeća. Na kraju stoljeća, simbolično, pojavljuje se najcjelovitije djelo o Berdjajevu, a to je knjiga *Osmi dan stvaranja: Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva* Ivana Devčića, sadašnjega riječkog nadbiskupa.

Iako je prošlo dva i pol desetljeća od propasti političkog sustava u kojem su mnogi hrvatski mislioci iz prve polovice 20. st. bili prešućivani po ideološkom i političkom kriteriju, ni u novim političkim okolnostima nisu još uvijek primjereno i sustavno obrađeni, iako njihovo djelovanje i radovi to svakako zaslužuju. Mnogi od njih doprinijeli su i recepciji Nikolaja Berdjajeva u Hrvatskoj (Bonifacije Perović, Vendelin Vasilj, Dominik Barač), a da ni u jednom radu nakon Drugoga svjetskog rata nisu bili spomenuti. Treba također konstatirati da u hrvatskoj filozofiji nema filozofa koji je prihvatio Berdjajevljevu filozofiju i učinio je principom vlastitog filozofiranja, ali postoji snažan utjecaj Berdjajeva na mnoge mislioce, osobito iz religijskog i kulturnog miljea.

Bibliografija

Prijevodi članaka i knjiga Nikolaja Berdjajeva na hrvatski i srpski jezik (1932–1991) i prijevodi knjiga na hrvatski jezik (1991–2014): kronologija

Berdjajev, Nikolaj. *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope* (Varaždin: Tiskara i naklada J. B. Stiflera, 1932), preveo Nikola Thaller.

- Berdjajev, Nikolaj. »Istina i laž boljševizma. I. Istina boljševizma. Laž boljševizma. Kako da se borimo proti boljševizmu«, *Luč* 28/1 (1932), pp. 11–13, preveo Matija Petlić.
- Berdjajev, Nikolaj. *Savremena kriza kulture: (kraj renesansa)* (Beograd: Grafički institut Narodna misao, 1932), preveo Dušan J. Vasić.
- Berdjajev, Nikolaj. *Istina i laž komunizma: prilog razumijevanju religije komunizma* (Zagreb: Tipografija, 1934), preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. *Smisao istorije: ogled filozofije čovečje sudbine* (Beograd: Knjižara Jeremije Dželebdžića, 1934), preveo Mil. R. Majstorović.
- Berdjajev, Nikolaj. *Sudbina čovjeka u savremenom svijetu: za razumijevanje naše epohe* (Zagreb: Tipografija, 1935), preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. *Hrišćanstvo i klasna borba* (Beograd: Izdavačka knjižara Jeremija J. Dželebdžić, 1936), preveo Mil. R. Majstorović.
- Berdjajev, Nikolaj. »Sudbina kulture«, *Hrvatska smotra* 4/2 (1936), pp. 26–29; 4/3 (1936), pp. 79–82, preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. *Naziranje Dostojevskog na svijet* (Zagreb: Tipografija, 1936), preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. »O duhovnom malograđanstvu«, *Hrvatska smotra* 5/2 (1937), pp. 96–101, preveo Dušan Žanko.
- Berdjajev, Nikolaj. »Ljudska ličnost i marksizam«, u: *Komunizam i kršćani* (Zagreb: Konzorcij »Istina i život«, 1937), pp. 164–187, preveo Krsto Spalatin.
- Berdjajev, Nikolaj. *Generalna linija sovjetske filozofije i borbeni ateizam* (Beograd: Štamparija Mil. R. Vekovića, 1943), preveo J. Radosavljević.
- Berdjajev, Nikolaj. »Čovjek i stroj«, u: Zlatko Gašparović (ur.), *Čovjek i tehnika: Kulturno-filozofski eseji* (Zagreb: Matica hrvatska, 1944), pp. 115–141.
- Berdjajev, Nikolaj. »Carstvo duha i carstvo ćesara«, *Kultura* 4/13–14 (1971), pp. 170–195, preveo Milan Čolić.
- Berdjajev, Nikolaj. »Dostojevski o čovjeku«, *Delo* 27/11–12 (1981), pp. 234–242, preveo Petar Mitropan.
- Berdjajev, Nikolaj. *Duh Dostojevskog* (Beograd: Književne novine, 1981), preveo Mirko Đorđević.
- Berdjajev, Nikolaj. *Nova religijska svest i društvena realnost: Pogled na svet F. M. Dostojevskog* (Beograd – Ljubljana: Partizanska knjiga, 1982), preveo Mirko Đorđević.
- Berdjajev, Nikolaj. *Ja i svijet objekata: pet razmišljanja o postojanju: ogled filozofije samoće, društva i zajednice* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1984), preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. »Čovek – problem filozofske antropologije i tipovi antropološkog društva«, *Pravoslavna misao* 28/32 (1985), pp. 44–59.

- Berdjajev, Nikolaj. *Duh i realnost: temelj bogočovječke duhovnosti* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985), preveli Nikola Thaller i Marko Kovačević.
- Berdjajev, Nikolaj. »Teosofija i gnosis«, *Gradac* 13/7–10 (1986), pp. 60–66, preveo Aleksandar M. Petrović.
- Berdjajev, Nikolaj. *Ruska ideja: Osnovni problemi ruske misli XIX i početkom XX veka* (Beograd: Prosveta, 1987), preveo Mirko Đorđević.
- Berdjajev, Nikolaj. »Mesijanska svest i istorija«, *Iščekivanje Mesije*, (Beograd: Pan-publik, 1988), pp. 89–103, priredio Bojan Jovanović, preveo Mile Pavlović i dr.
- Berdjajev, Nikolaj. *O vrijednosti kršćanstva i nevrijednosti kršćana* (Đakovački Selci: Župski ured, 1989), preveo Josip Kribl.
- Berdjajev, Nikolaj. *Smisao istorije: ogled filozofije čovečje sudbine* (Nikšić: Univerzitetna riječ, 1989), preveo Mil. R. Majstorović.
- Berdjajev, Nikolaj. *Izvori i smisao ruskog komunizma* (Beograd: Književne novine, 1989), preveo Mirko Đorđević.
- Berdjajev, Nikolaj. *Filozofija nejednakosti* (Titograd: Oktoih, 1990), preveo Mirko Đorđević.
- Berdjajev, Nikolaj. *Savremena kriza kulture: (kraj Renesansa)* (Niš: Dom, 1990), preveo Dušan J. Vasić.
- Berdjajev, Nikolaj. *Novo srednjovjekovlje* (Beograd: Hipnos, 1990), preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. *Sudbina Rusije: izbor tekstova sa napomenama* (Beograd: Novo delo, 1990), preveo Mirko Đorđević.
- Berdjajev, Nikolaj. *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope* (Split: Laus, 1991), preveo Nikola Thaller.
- Berdjajev, Nikolaj. *O čovekovom ropstvu i slobodi: ogled o personalističkoj filozofiji* (Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1991), prevela Ljiljana Jovanović.
- Berdjajev, Nikolaj. *Samospoznavja: filozofska autobiografija* (Zagreb: Demetra, 2005), preveo Ivan Varga.
- Berdjajev, Nikolaj. *Smisao povijesti* (Split: Verbum, 2005), preveo Zoran Vukman.
- Berdjajev, Nikolaj. *Ruska ideja: osnovni problem ruske misli XIX i početka XX. stoljeća* (Zagreb: Demetra, 2006), preveo Ivan Varga.
- Berdjajev, Nikolaj. *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu: za razumijevanje naše epohe* (Split: Verbum, 2007), preveo Nikola Thaller.

Literatura o recepciji Nikolaja Berdjajeva u Hrvatskoj

***, »Granice slobode«, *Osoba i duh* 1/3 (1949), pp. 3–7.

***, »Poništena zabrana časopisa 'Kultura'«, *Blagovest* 27/1 (1972), p. 15.

- ***, »Savjetovanje *Idejna borba u kulturi*«, *Naše teme* 28/7–8 (1984), pp. 1091–1148.
- ***, »Vijesti iz Rusije«, rubrika »Listak«, *Vienac*, 33/34 (1901), p. 679.
- A., »Evropa i kralj Lear«, *Život* 8/5 (1927), pp. 257–265.
- Anišić, Eugen. »Berđajev o kršćanstvu i klasnoj borbi«, *Bogoslovska smotra* 28/4 (1940), pp. 288–293.
- Badrov, Bonifac. »Nikolaj Berđajev«, *Dobri pastir* 15/13–14 (1964), pp. 87–163.
- Badrov, Bonifac. *Sabrana djela*, Sv. I: Filozofske studije (Livno: Franjevački samostan Gorica; Sarajevo: Franjevačka teologija, 1997). »Nikolaj Berđajev«, pp. 241–332.
- Baloković, Djuka. »Polazna točka egzistencijalne filozofije«, *Hrvatska revija* 2/4 (1952), pp. 358–364.
- Barač, Dominik. *Socialna filozofija boljševizma* (Zagreb: Dominikanska naklada »Istina«, 1944).
- Bauerov, A. R. [= Andrija Radoslav Glavaš]. »Politička i vjerska misao ruske emigracije«, *Hrvatska prosvjeta* 20/7 (1930), pp. 266–270; 20/8 (1930), pp. 301–308; 20/9 (1930), pp. 332–342.
- Bauerov, A. R. »S. Bulgakov i N. Berđajev o ruskom pravoslavlju«, *Kalendar sv. Ante* 9/9 (1934), pp. 118–123.
- Bratulić, Josip. »Svetozar Ritig – ličnost i djelo«, *Slovo* 44–46 (1994–96), pp. 322–331.
- Cengle, Franc. »Istorija marksizma u koncepciji Iringa Fetschera« (prikazi i bilješke), *Praxis* 5/4 (1968), pp. 422–429.
- Čahotin, Sergej. »Ruska inteligencija na raskršću«, *Jugoslavenska njiva* 6/4 (1922), pp. 308–311.
- Čović, Marko. »Nacionalizam moje generacije«, u: *Hrvatska revija – Jubilarni zbornik 1951–1975*. (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1976), pp. 203–228.
- Dadić, Borislav. »Filozofija osobe kod Nikolaja Berđajeva«, *Diacovensia* 18/1 (2010), pp. 93–109.
- Dadić, Borislav. »Nikolaj Berđajev – vitez čovjekove slobode«, u: Nikolaj Berđajev, *Novo srednjovjekovlje: razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope*, pp. 139–151.
- Dadić, Borislav. »Metafizičko-antropološki principi čovjekova stvaralaštva«, *Filozofska istraživanja* 26/4 (2006), pp. 907–921.
- Devčić, Ivan. »Berđajevljevi put od ontologije do meontologije: u povodu 50. obljetnice smrti N. A. Berđajeva«, *Riječki teološki časopis* 6/2 (1998), pp. 207–222.
- Devčić, Ivan. »Berđajevljeva filozofija vremena«, *Filozofska istraživanja* 21/1 (2001), p. 113–125.
- Devčić, Ivan. »Berđajev's philosophy of time«, *Synthesis philosophica* 16/2 (2001), pp. 217–231.
- Devčić, Ivan. »Berđajevljeva kritika demokracije«, *Filozofska istraživanja* 24/1 (2004), pp. 59–70.

- Devčić, Ivan. »Bit i istina religije«, *Crkva u svijetu* 22/2 (1987), pp. 101–104.
- Devčić, Ivan. »Dostojevski u očima Berdjajeva«, *Riječki teološki časopis* 14/1 (2006), pp. 213–266.
- Devčić, Ivan. »Dva novija osvrta na Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 19/3 (1984), pp. 307–308.
- Devčić, Ivan. »Društvena misao Nikolaja A. Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 26/2–3 (1991), pp. 143–159.
- Devčić, Ivan. »Etička misao Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 17/1 (1982), pp. 31–41.
- Devčić, Ivan. »Filozofija kulture N. A. Berdjajeva«, *Diacovensia* 18/1 (2010), pp. 33–63.
- Devčić, Ivan. *Filozofija povijesti i kulture Nikolaja A. Berdjajeva* (Zagreb: Glas Koncila, 2010).
- Devčić, Ivan. »Kritički odnos Crkve prema potrošačko–hedonističkom mentalitetu«, *Bogoslovna smotra* 65/3–4 (1996), pp. 477–494.
- Devčić, Ivan. »Nada i kriza novovjekovnih utopija«, *Riječki teološki časopis* 9/1 (1997), pp. 13–39.
- Devčić, Ivan. *Osmi dan stvaranja: Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva*, (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1999).
- Devčić, Ivan. »Osoba kršćanski novum«, *Crkva u svijetu* 23/1 (1988), pp. 5–16.
- Devčić, Ivan. »Oswald Spengler i Nikolaj Berdjajev: dva divergentna i komplementarna pogleda na tehniku«, *Informatologia* 32/1–2 (1999), pp. 21–25.
- Devčić, Ivan. »Personalizam Nikolaja Berdjajeva«, *Bogoslovna smotra* 52/3 (1982), pp. 374–387.
- Devčić, Ivan. »Subjektivizam i individualizam u filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 16/2 (1981), pp. 134–144.
- Devčić, Ivan. »Tematiziranje Boga u suvremenoj filozofiji«, *Crkva u svijetu* 21/2 (1986), pp. 191–211.
- Duda, Dean. »O Bogu, dijalog«, *Krležijana* 2 (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), p. 106.
- Dvorniković, Vladimir. »Evropski kulturni problem: Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi«, *Riječ* 26/30 (1930), pp. 4–10.
- Dvorniković, Vladimir. »Ljudi Zapada (uz knjigu dra Antuna Bonifačića: *Ljudi Zapada*, eseji o Andre Gideu i Henry de Montherlantu, Zagreb, 1929.)«, *Riječ* 26/1 (1930), pp. 5–7.
- Dvorniković, Vladimir. *Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi* (Zagreb: Knjižara K. i Z. Vasića, 1930), p. 108.

- Dvorniković, Vladimir. »Nekoliko refleksija o sudbini evropske kulture«, *Letopis Matice srpske* 54/7–9 (1927), pp. 193–200.
- Dvorniković, Vladimir. *Savremena filozofija* (Zagreb: Naklada knjižare Mirka Breyera, 1919).
- Dvorniković, Vladimir. *Savremena filozofija: Druga sveska* (Zagreb: Izdanje Knjižare Z. i V. Vasića, 1920).
- Đorđević, Mirko. »Integralni humanizam: U povodu objavljivanja knjige *Cjeloviti humanizam* KS 1989«, *Obnovljeni život* 45/4 (1990), pp. 279–283.
- Đorđević, Mirko. »Nikolaj Berdjajev – prorok i mislilac«, *Obnovljeni život* 42/5 (1987), pp. 433–443.
- Esih, Ivan. »O propasti zapadno-evropske kulture (Berđajev i Zdjehovski)«, *Nova Evropa* 7/6 (1927), pp. 170–175.
- Fedorov, Nikolaj. »Ruska emigracija«, *Hrvatska smotra* 7/7–8 (1939), pp. 367–389.
- Fedorov, Nikolaj. »Ruska emigrantska književnost (1920.–1925.)«, *Vijenac* III–IV/12 (1925), pp. 369–371.
- Flaker, Aleksandar. *Nomadi ljepote: Intermedijalne studije* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988), p. 39, 71.
- Flaker, Aleksandar. Ugrešić, Dubravka (ur.), *Pojmovnik ruske avangarde*, Osmi svezak (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990), pp. 145–146.
- Franičević, Marin. *Pisci i problemi* (Zagreb: Kultura, 1948), p. 62.
- V. G., »U povodu 150 obljetnice Dostojevskog«, *Naše teme* 15/12 (1971), pp. 2247–2252.
- Grivec, Franc. »Ruska inteligencija«, *Život* 4/4 (1923), pp. 193–196.
- Grlić, Danko. *Contra dogmaticos* (Zagreb: Praxis – Hrvatsko filozofsko društvo, 1971), p. 102.
- Grlić, Danko. *Leksikon filozofa* (Zagreb: Naprijed, 1983), pp. 43–44.
- Guberina, Augustin. »Ruski emigranti o naravi Crkve«, *Nova revija* 8/3–4 (1929), pp. 184–195.
- Ivanuša, Vilko. »Računi i metafizika N. Berdjajeva«, *Literatura* 2/9 (1932), pp. 362–363.
- Isbah, A. A. »Suvremena francuska književnost«, *Izvor* 1/4–5 (1948), pp. 233–250.
- Ivšić Milan, »Socijalna i privredna kriza – kriza duha«, u: *Načela društvene obnove* (Zagreb: Hrvatski socijalni tjedan, 1937), pp. 11–26.
- Ivšić, Radovan. »Krlježa izdaleka«, *Vijenac* 9/203 (2001), p. 18.
- Jeremić, Dragan M. *Savremena filozofija Zapada* (Beograd: Srpsko filozofsko društvo, 1952), p. 85.
- Jesih, Pavao. *Crvena ruža na oltaru: biografska pripovijest* (Kanada: Nakl. Petra Stankovića, Kanada, 1950), p. 98.

- Jona. »Nikolaj Berdjajev – među nama«, *Obnovljeni život* 42/3–4 (1987), pp. 354–356.
- Jurković, Marijan. »Bilješka u povodu prijevoda dvaju članaka Maksima Gorkoga o Dostojevskome«, *Izraz: časopis za sva kulturna pitanja* 1/3–4 (1939), pp. 162–166.
- Katalinić, Ante. »Čovjekov titanizam kod Dostojevskog«, *Život* 24/3–4 (1943), pp. 292–301.
- Keilbach, Vilim. »Boljševički bezbožnici«, *Život* 13/10 (1932), pp. 446–459.
- Kocbek, Edvard. *Drugovanje (dnevnički zapisi od 17. svibnja 1942. do 1. svibnja 1943)* (Ljubljana – Zagreb: Cankarjeva založba, 1986), p. 366.
- Kolarić, Juraj. »In memoriam prof. dr. Josip Kribl (12. I. 1924. – 9. V. 1994.)«, *Bogoslovska smotra*, 65/1 (1985), pp. 167–170.
- Kovalev, Sergej Mitrofanovič. *Inteligencija u sovjetskoj državi* (Zagreb: Naprijed, 1946), pp. 10–11.
- Kribl, Josip. »Berdajeva egzistencijalna filozofija«, *Bogoslovska smotra* 37/1–2 (1967), pp. 280–291.
- Kribl, Josip. »Berdajevljeva antropologija«, *Crkva u svijetu* 12/4 (1977), pp. 321–336.
- Kribl, Josip. »Berdajevljevo egzistencijalno-eschatološko gledanje na čovjeka i svijet«, *Bogoslovska smotra* 42/4 (1973), pp. 409–412.
- Kribl, Josip. »Berdajevljevo shvaćanje Crkve«, *Crkva u svijetu* 26/2–3 (1991), pp. 160–171.
- Kribl, Josip. *Čovjek i društvo u filozofiji Nikolaja Berdjajeva* (Zagreb: Vlastita naklada, 1958).
- Kribl, Josip. »Egzistencijalna sloboda i transcendentalna zbilja u filozofiji S. Kierkegaarda i N. Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 9/1 (1974), pp. 31–37.
- Kribl, Josip. *Eshatologija (Smrt–besmrtnost, pakao–čistilište–raj – s onu stranu dobra i zla) Nikolaja Berdjajeva* (Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1982).
- Kribl, Josip. »Kako egzistencijalizam gleda na čovjeka u društvu (Kierkegaard, Berdjajev, Jaspers i Marcel)«, *Crkva u svijetu* 7/2 (1972), pp. 141–158.
- Kribl, Josip. *Misli uz Berdjajevljevu »Vrijednost kršćanstva i nevrijednost kršćana«* (Zagreb: Nadbiskupski duhovni stol, 1981).
- Kribl, Josip. »N. Berdjajev, *Ja i svijet objekata* – Pet razmišljanja o postojanju – Ogled filozofije samoće, društva i zajednice. S ruskog izvornika preveo dr. Nikola Thaller, izd. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984« (recenzija, prikaz), *Bogoslovska smotra* 55/1–2 (1985), pp. 268–270.
- Kribl, Josip. »Nikolaj Berdjajev, *Duh Dostojevskog*, NIRO Književne novine, Beograd, 1981, predgovor i prevod: Mirko Đorđević, pogovor: Nikola Milošević, naslov originala – Nikolaj Berdjajev: Mirosozercanie Dostoevskogo, YMCA Press, Pariz, 1968.«, *Bogoslovska smotra* 54/1 (1984), pp. 182–186.

- Kribl, Josip. »Nikolaj Berdjajev i njegov duhovni utjecaj kod nas«, *Bogoslovska smotra* 56/1–2 (1986), pp. 99–106.
- Kribl, Josip. *Otkupljenje u mislima Nikolaja Berdjajeva* (Zagreb: Vlastita naklada, Zagreb, 1983).
- Kribl, Josip. »Problem dobra i zla u etici N. Berdjajeva«, *Bogoslovska smotra* 47/1 (1977), pp. 87–100.
- Kribl, Josip. »Različit pristup filozofiji Nikolaja Berdjajeva«, *Crkva u svijetu* 20/1 (1985), pp. 92–99.
- Kribl, Josip. »Refleksije nad poimanjem egzistencijalne slobode«, *Bogoslovska smotra* 41/4 (1972), pp. 391–400.
- Kribl, Josip. *Tko je veliki inkvizitor? Slijedom Miloševićeve 'revizije' Berdjajeva i Dostojevskog* (Zagreb: Župni ured Nova Bukovica, 1990).
- Krleža, Miroslav. *Eseji*, knjiga druga (Zagreb: Zora, 1962), pp. 75–76.
- Krleža, Miroslav. *Eseji*, knjiga četvrta (Zagreb: Zora, 1963), pp. 101–103, 194, 199–201, 270, 277–279, 305.
- Krleža, Miroslav. *Evropa danas (Knjiga dojmova i eseja)* (Zagreb: Zora, 1972), p. 271.
- Krleža, Miroslav. »Iz galerije imena«, *Forum* 2/2 (1963), pp. 361–408, o Berdjajevu na p. 386.
- Krleža, Miroslav. *Izlet u Rusiju* (Zagreb: Narodna knjižnica, 1926), p. 119.
- Krleža, Miroslav. *Izlet u Rusiju* (Beograd: Nolit, 1958), p. 225.
- Krleža, Miroslav. *Moj obračun s njima* (Zagreb: Naklada piščeva, 1932), p. 88.
- Krleža, Miroslav. *Zapisi sa Tržiča* (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), p. 146.
- Kujundžić, Atif. *Dnevnik građanskih prosvjeda* (Zagreb: Digitalne–knjige.com, 2014).
- Kusić, Ante. »Kršćanski egzistencijalizam«, *Bogoslovska smotra* 34/2 (1964), pp. 237–262, na pp. 253–255.
- Lešaja, Ante. »Recepcija časopisa *Praxis* u Slovačkoj«, *Filozofska istraživanja* 28/3 (2008), pp. 567–571.
- Letica, Slaven. *Obećana zemlja: politički antimemoari* (Zagreb: Globus International, 1992), pp. 396–399.
- Lončarević Vladimir. »Nikolaj Berdjajev: Ruska ideja«, *Vjesnik INE* 24/1143 (1987), p. 10.
- M. M., »Znatan napredak (U povodu najnovijeg izdanja *Filozofskog rječnika*, Moskva, 1963)«, *Naše teme* 8/10 (1964), pp. 1732–1735, na p. 1733.
- Maček, Vladko. »Autobiografija u jednom razgovoru (Neobjavljen tekst iz razgovora Bogdana Radice s drom Vladkom Mačekom u New Yorku 1947)«, *Hrvatska revija* 24/2 (1974), pp. 131–139.
- Makanec, Julije. »Ličnost u današnjem svijetu«, *Hrvatsko kolo* 19 (1938), pp. 223–236.

- Malia, Martin. »Sovjetska tragedija«, u: *Budućnost sovjetske prošlosti*, priredio Milan Subotić, *Treći program Radio Beograda* 40/1–2 (2009), pp. 30–60.
- Marušić Ante, »Prikaz časopisa *Filozofija* 1/1960«, *Naše teme* 4/6 (1960), pp. 1052–1055.
- Matvejević, Predrag. *Otvorena pisma – moralne vježbe* (Beograd: Vlastita naklada, 1986), p. 29.
- Matvejević, Predrag. »Zapis o rušenju moga rodnoga grada«, *Erasmus* 4/16 (1996), pp. 45–48, na p. 47.
- Milošević, Nikola. *Antinomije marksističkih ideologija* (Beograd: BIGZ, 1990).
- Nešković, Ratko. »Berdjajev i Oktobarska revolucija«, *Politička misao* 26/1 (1989), pp. 163–176.
- Pasarić, Josip. »Dimitrije Sergejevič Merežkovski«, *Hrvatsko kolo* 7 (1912), pp. 243–259.
- Paša, Đuro. »Preporod ruskog vjerskog i kulturnog naziranja«, *Bogoslovska smotra* 28/1 (1940), pp. 57–66; 28/2 (1940), pp. 124–133; 28/3 (1940), pp. 193–203.
- Paša, Juraj. »Život i značaj A. S. Homjakova«, *Bogoslovska smotra* 29/1 (1941), pp. 42–55.
- Pejović, Danilo. *Nova filozofija umjetnosti: Antologija tekstova* (Zagreb: Matica hrvatska, 1972), p. 228.
- Perović, Bonifacije. *Društvo u svom ljudskom liku: vrijednosti i društvene snage nove hrvatske izgradnje* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1979), p. 20.
- Perović, Bonifacije. *Hrvatski katolički pokret: moje uspomene* (Roma: ZIRAL, 1976), p. 87.
- Perović, Bonifacije. *Komunizam* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1937), p. 44.
- Perović, Bonifacije. »Moskva ili Rim«, *Luč* 27/4 (1931), pp. 97–102, na p. 97.
- Perović, Bonifacije. »Stalež«, *Hrvatska prosvjeta* 23/2 (1933), pp. 63–70, na p. 68.
- Perović, Bonifacije. »Staleške organizacije, osnov novog društvenog poretka«, u: *Načela društvene obnove* (Zagreb: Hrvatski socijalni tjedan, 1937), pp. 42–53, o Berdjajevu na p. 46.
- Pfleger, Karl. »Berdjajew, istokršćanski gnostik«, *Nova revija* 16/3–4 (1937), pp. 197–217.
- Platz, Slavko. »Ivan Devčić, *Osmi dan stvaranja. Filozofija stvaralaštva Nikolaja A. Berdjajeva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999.«, *Bogoslovska smotra* 70/3–4 (2001), pp. 925–927.
- Prohaska, Dragutin. *Fjodor Mihajlovič Dostojevski: studija o sveslavenskom čovjeku* (Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1921), p. 368.

- Prohaska, Dragutin. »Problem slavenske kulture – IV. Značaj ruskog naroda«, *Savremenik* 9/4 (1914), pp. 181–185.
- Radica, Bogdan. *Agonija Europe: Razgovori i susreti* (Zagreb: Disput, 2006), poglavlje o Berdjajevu na pp. 137–161.
- Radica, Bogdan. *Agonija Evrope: Razgovori i susreti* (Beograd: Geca Kon, 1940).
- Scanlan, James P. »Berdiaev, Nikolai Aleksandrovich (1874–1948)«, u: Edward Craig (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy* 1 (London – New York: Routledge, 1998), pp. 726–732.
- Subotić, Milan. *Put Rusije: evroazijsko stanovište* (Beograd: Plato, 2004).
- Subotić, Milan. »Liberalni konzervativizam Petra Struvea«, *Filozofija i društvo* 17 (2000), pp. 35–74.
- Subotić, Nedjeljko. *Katolicizam i solidarizam* (Zagreb: Glas koncila, 2011), pp. 80–81.
- Supek, Rudi. *Psihologija građanske lirike* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1952), pp. 224–225.
- Sutlić, Vanja. »Dijagnoza vlastitih slabosti«, u: »Savjetovanje *Idejna borba u kulturi*«, *Naše teme* 28/7–8 (1984), pp. 1139–1142, o Berdjajevu na p. 1142.
- Sutlić, Vanja. *Bit i suvremenost: S Marxom na putu k povijesnom mišljenju* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967), p. 142.
- Švar, Stipe. *Vrijeme iskušenja: jugoslavenski socijalizam između vizija i posrtaja* (Sarajevo: Oslobođenje, 1988), pp. 241–242.
- M. T., »Polivarijantna kritika«, *Naše teme* 15/12 (1971), pp. 2252–2257.
- Thaller, Nikola. »Pogovor prevodioca«, u: Nikolaj Berdjajev, *Sudbina čovjeka u savremenom svijetu* (Zagreb: Tipografija, 1935), pp. 75–87.
- Trocki, Lav. *Književnost i revolucija* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1971), pp. 201, 217–223, 240, 263, 307.
- Trocki, Lav. *Naš i njihov moral*, na <http://www.radnickaborba.org/2012/05/08/lav-trocki-njihov-i-nas-moral-prvi-dio/> (pristupljeno 31. siječnja 2015.)
- Vasilj, Vendelin. *Filozofija komunizma* (Mostar: Naklada savremenih pitanja, 1944), pp. 16, 52, 120, 124.
- Vasilj, Vendelin. *Komunizam i vjera* (Chicago: Croatian Franciscan Press, 1950), pp. 78, 80.
- Visković, Velimir. »Sukob na ljevici«, *Krležijana* 2 (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999), pp. 375–402.
- Vranicki, Predrag. *Filozofija historije*. Knjiga druga: Od kraja devetnaestoga stoljeća do Drugoga svjetskog rata (Zagreb: Golden marketing, 2002), pp. 235, 482, 486.
- Vranicki, Predrag. *Filozofski portreti* (Beograd: Radnička štampa, 1974), pp. 211–212.
- Vranicki, Predrag. *Historija marksizma*, Knjiga prva (Zagreb: Naprijed, 1975), pp. 322, 340.

- Wittenberg, Tomislav. »Osam generacija Thallera«, *VDG Jahrbuch* 15 (2008), pp. 187–244. O Nikoli Thalleru na pp. 203–204.
- Zenko, Franjo. »Čemu 'mislioci' u oskudnom vremenu«, *Naše teme* 4/5 (1960), pp. 806–817, na p. 808.
- Zimmermann, Stjepan. *Kriza kulture* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1943), pp. 69, 237.
- Zimmermann, Stjepan. *Religija i život* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1938), p. 30.
- Zimmermann, Stjepan. *Smisao života* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1944), p. 233.
- Žanko, Dušan. »Ante Starčević kao moralist«, *Hrvatska smotra* 6/1–2 (1938), pp. 57–67.
- Žanko, Dušan. »Jedna hrvatska filozofija historije u djelima Stjepana Zimmermanna«, *Hrvatska revija* 20/4 (1970), pp. 1012–1043.
- Žanko, Dušan. »Milan Šufflay na pragu 'četvrtog doba'«, *Hrvatska smotra* 8/1 (1940), pp. 113–126, na pp. 114–116.
- Žanko, Dušan. »Milan Šufflay na pragu 'četvrtog doba'«, u: Dušan Žanko, *Svjedoci* (München – Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1987), pp. 123–135, na pp. 124–126.

The Reception of Nikolai A. Berdyaev in Croatia During the Twentieth Century

Summary

The article analyzes the reception of a great Russian philosopher Nikolai Berdyaev (1874–1948) in Croatia during the twentieth century, the translations of Berdyaev's books and essays as well as secondary literature – articles on Berdyaev, on his work or on his influence on Croatian thinkers. The reception of Berdyaev's thought in Croatia may be traced from as early as the beginning of the twentieth century, notably in the 1920s. In this period he was mainly perceived as an East-Christian gnostic or a Russian Orthodox philosopher.

In the 1930s, Berdyaev's reception in Croatia intensified, concurrently with his worldwide acknowledgement as a vanguard of at that time blossoming personalism. At the same time, first translations of his works in Croatian appeared: *Novo srednjovjekovlje* [*New Middle Ages*] (1932), *Istina i laž komunizma* [*The Truth and Falsehood of the Communism*] (1934), *Sudbina čovjeka u suvremenom svijetu* [*The Fate of Man in the Modern World*] (1935), and *Naziranje Dostojevskog na svijet* [*Dostoevsky's World Conception*] (1936). As personalistic movement strongly influenced Croatian

Catholic thinkers, they mostly leaned on Berdyaev, Jacques Maritain and Emmanuel Mounier. Strong personalistic criticism of totalitarisms, especially communism, had an immediate echo in Croatia in the works of Bonifacije Perović, Nedjeljko Subotić, Juraj Paša, Eugen Anišić, Ante Katalinić, Stjepan Zimmermann, Vendelin Vasilj and Dominik Barač.

Berdyaev met with negative reception in the left-oriented circles, which reached its peak after the WWII in the figure of Miroslav Krleža. The rise and anticipated decline of the Marxist ideology in Croatia was inversely proportional with the presence of Berdyaev's thought among intellectuals.

In the second half of the century, especially since the 1980s, the interest in Berdyaev's work in Croatia and in the rest of the former Yugoslavia has been given a new impetus. Several new translations as well as some articles and synthetic works on his thought appeared. All that contributed to his perception as a genuine philosopher, a great advocate of the freedom of man, his work, dignity, and creativity. The exponents of this approach were Josip Kribl, Bonifac Badrov and Ante Kusić.

The collapse of socialism in Croatia marked the end of the negative reception of Berdyaev. His name is no longer perceived as related to a narrow philosophical field or a single work, but is assessed on the basis of his comprehensive philosophical opus as in the works of Ivan Devčić and Borislav Dadić.

Key words: Nikolai Berdyaev, Russian philosophy, personalism, criticism of totalitarian systems; acceptance in Croatia, Bonifacije Perović, Miroslav Krleža, Ivan Kribl, Ivan Devčić